

Sukupuolen moninaisuus sanakirjassa

Kielitoimiston sanakirja kriittisen leksikografisen diskurssintutkimuksen näkökulmasta

Leo Köninki

Pro gradu -tutkielma

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, suomen kieli

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Marraskuu 2024

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Pro gradu -tutkielma

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, suomen kieli

Leo Köninki

Sukupuolen moninaisuus sanakirjassa. Kielitoimiston sanakirja kriittisen leksikografisen diskurssintutkimuksen näkökulmasta

Sivumäärät: 64 sivua + liitteet (7 sivua)

Pro gradu -tutkielmassani tutkin sitä, miten Kielitoimiston sanakirja käsittelee sukupuolen moninaisuutta. Tavoitteenani on tarkastella ja tehdä näkyväksi sanakirjan toimittamisessa tehtyjen valintojen taustalla olevia ideologioita ja pohtia sanakirjan roolia näiden ideologioiden rakentajana ja ylläpitäjänä sekä tuoda esiin niitä haasteita, joita sanakirjantoyttaja työssään kohtaa, kun käsitellään vähemmistöihin liittyviä sanoja. Tutkielman konkreettisena tavoitteena on myös nykyisten sana-artikkelien puutteiden esiin nostaminen ja keskustelun herättäminen niiden mahdollisesta korjaamisesta.

Tutkielman aineisto koostuu 12:sta Kielitoimiston sanakirjasta löytyvästä sana-artikkelista, joiden hakusanat kuvaavat sukupuoli-identiteettiä, sukupuolen ilmaisua, sukupuolikokemuksen ja anatomisen sukupuolen vastaavuutta sekä anatomisen sukupuolen variaatiota. Käytän tutkielmassa vertailuaineistona Setan Sateenkaarisanastoa ja THL:n Tasa-arvosanastoa. Tutkielman teoreettisena taustana hyödynnän kriittiseen diskurssintutkimukseen ja kriittiseen leksikografiaan perustuvaa kriittistä leksikografista diskurssintutkimusta sekä queer- ja translingvistisia näkökulmia. Analyysi on jaettu kolmeen osaan, joissa tarkastelen sanakirjaa tekstinä, diskurssina ja sosiaalisena käytänteenä.

Kielitoimiston sanakirjan tarkastelu tekstinä osoittaa, että sanakirjaan valitut hakusanat kuvaavat sukupuolen moninaisuutta pääpiirteittäin, mutta tavoittamatta täysin siihen liittyvää kokemusten kirjoa ja kielellistä variaatiota. Sana-artikkelien merkityksenselitteissä ja esimerkeissä esiintyy horjuntaa, joka näkyy harhaanjohtavissa esimerkeissä sekä paikoin vanhentuneissa, yksinkertaistavissa tai joitakin merkityksiä täysin sivuuttavissa selitteissä.

Kielitoimiston sanakirjan toimitukseen liittyvät haasteet tulevat esiin tarkasteltaessa sanakirjaa diskurssina. Toimittamisen keskeisiä haasteita ovat sana-artikkelien koostamisen kriteerit, korpuksen rajallisuus sekä vähemmistöjen oman näkökulman sivuuttaminen. Kielitoimiston sanakirjan analysoiminen sosiaalisena käytänteenä paljastaa, että sukupuoleen liittyvät ideologiat koskevat binääristä sukupuolikäsitystä sekä miehen ja naisen asemaa sukupuolinormeina. Sukupuoleen liittyvät eriarvoistavat ideologiat eivät kuitenkaan ole aineiston valossa voimakkaita. Suuremmaksi haasteeksi paljastuu enemmistön näkökulman korostuminen ja vähemmistöjen näkökulman suhteellinen näkymättömyys. Kielitoimiston sanakirja osoittaa kuitenkin myös purkavansa sukupuoleen liittyviä eriarvoistavia ideologioita sisällyttämällä sanakirjaan sukupuolen moninaisuutta kuvaavia sanoja.

Avainsanat: queerlingvistiikka, translingvistiikka, kriittinen leksikografia, kriittinen diskurssintutkimus, kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus, sukupuolen moninaisuus

Sisällysluettelo

1	Johdanto	5
1.1	Tutkimusasetelma ja tutkimuskysymykset	5
1.2	Aiempi tutkimus	7
1.3	Tutkielman eettisyys ja intressit	9
1.4	Tutkielman rakenne	9
2	Teoreettinen viitekehys	10
2.1	Kriittinen diskurssintutkimus	10
2.2	Kriittinen leksikografia	13
2.3	Kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus	15
2.4	Queer- ja translingvistinen näkökulma leksikografiaan	17
3	Tutkimusaineisto ja analyysimenetelmä	21
3.1	Aineisto	21
3.1.1	Kielitoimiston sanakirjan taustaa	21
3.1.2	Sateenkaarisanasto ja Tasa-arvosanasto vertailuaineistona	22
3.1.3	Tutkimusaineiston rajaaminen ja kerääminen	24
3.2	Analyysimenetelmä	25
4	Aineiston analyysi	26
4.1	Sanakirja tekstinä	26
4.1.1	Mitä sanoja Kielitoimiston sanakirjasta löytyy ja mitä ei	26
4.1.2	Miten sanoja määritellään	29
4.2	Sanakirja diskursiivisena käytänteenä	43
4.3	Sanakirja sosiaalisena käytänteenä	48
5	Lopuksi	53
	Lähteet	56
	Liitteet	65
	Liite 1. Kielitoimiston sanakirja	65
	Liite 2. Sateenkaarisanasto	69

1 Johdanto

Sanakirjat ovat tärkeitä sosiaalisia diskursseja, joilla on lähes kyseenalaistamaton auktoriteettiasema (Hornscheidt 2008: 107). Niiden esittämä tieto ymmärretään toisinaan ehdottomana totuutena, johon voidaan vedota jopa riitatilanteissa ja oikeuskäsittelyissä (Grönros 2015: 50). Sanakirjojen auktoriteettiasema ja käsitys niiden tarjoaman tiedon neutraaliuudesta ja virheettömyydestä perustuvat uskomukseen sanakirjojen objektiivisuudesta. Sanakirjat eivät kuitenkaan ole arvovapaita, epäpoliittisia tai irrallisia sosiaalisesta maailmasta (Chen 2019: 365), sillä sanakirja kuvastaa aina senhetkisen yhteiskunnan kulttuuria, arvoja ja suhteita (Grigoryan 2007: 2). Leksikografit eli sanakirjantoinittajat ovat osa kulttuurista yhteisöä, josta he saavat sanakirjoihin välittyviä vaikutteita. Sanakirjan toimitukseen liittyy lukuisia valintoja, jotka heijastavat myös tekijöidensä arvomaailmoita. Vaikka täysi neutraalius ei ole mahdollista, pyritään sanakirjoissa kuvaamaan kieltä mahdollisimman tarkasti ja objektiivisesti. Tämä tekee niistä mielenkiintoisen tutkimuskohteen, sillä sanakirjojen kriittinen tarkastelu voi tuoda ilmi kieleen heijastuvia yhteiskunnallisia vinoumia. (Tyysteri 2015: 131.)

1.1 Tutkimusasetelma ja tutkimuskysymykset

Tässä tutkielmassa tutkin sitä, miten Kielitoimiston sanakirja (tästä lähtien KS) käsittelee sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sanastoa. Tavoitteenani on tarkastella ja tehdä näkyväksi sanakirjan toimittamisessa tehtyjen valintojen taustalla olevia ideologioita sekä pohtia sanakirjan roolia näiden ideologioiden rakentajana ja ylläpitäjänä. Tutkielmassa on myös tarkoituksena pohtia sanakirjan valtaa suhteessa vähemmistöryhmiin, tässä tapauksessa sukupuolivähemmistöihin. Haluan tutkimuksella tuoda esiin niitä haasteita, joita sanakirjantekijä työssään kohtaa määritellessään vähemmistöön liittyviä käsitteitä sekä pohtia mahdollisia tapoja tehdä sitä yhdenvertaisemmin. Tutkielman konkreettisena tavoitteena on myös nykyisten sana-artikkelien puutteiden esiin nostaminen ja keskustelun herättäminen niiden mahdollisesta korjaamisesta.

Analysoin tutkielmassa erityisesti sana-artikkelien merkityksenselitteitä, mutta myös valittuja hakusanoja sekä mahdollisia esimerkkejä ja käyttöalamerkintöjä. KS:n sana-artikkelien vertailukohtana ovat Setan Sateenkaarisanasto ja THL:n Tasa-arvosanasto, joilla pyrin laajentamaan analyysin näkökulmaa ja hakemaan tukea omille havainnoilleni. Erilaisten leksikografisten diskurssien vertaileminen voi myös auttaa hahmottamaan kitkaa aiheuttavia

alueita (Chen 2019: 380) eli tunnistamaan niitä kohtia, joissa ideologiat ja valtasuhteet piilevät. Sana-artikkelien lisäksi kiinnitän huomiota myös KS:n toimitukseen tarkastelemalla toimitustyötä kommentoivia artikkeleita.

Tutkielman aineisto koostuu 12:sta sukupuolen moninaisuuteen liittyvästä KS:n sana-artikkelista. Sukupuolen moninaisuudella tarkoitetaan tässä sitä sukupuolen moninaista kirjoa, joka muodostuu sukupuolikokemuksesta, sukupuolen ilmaisusta sekä kehon sukupuolitetuista piirteistä. Sukupuolen moninaisuus ei kata ainoastaan sukupuolivähemmistöjä, sillä myös sukupuolienemmistöt ovat osa sukupuolen laajaa kirjoa. (THL 2024a.) Tarkastelun kohteeksi on valittu KS:sta löytyvät sellaiset sanat, joilla viitataan sukupuoli-identiteettiin, sukupuolen ilmaisuun, sukupuolikokemuksen ja anatomisen sukupuolen vastaavuuteen sekä anatomisen sukupuolen variaatioon. Nais-mies-binääriin ulkopuolelle sijoitettavia sukupuoli-identiteettejä kuvaavia termejä on kehittynyt etenkin viime vuosien aikana, ja niiden tunnistaminen ja tunnustaminen on parantunut (Thorne–Yip–Bouman–Marshall–Arcelus 2019). Tämä kehitys näkyy myös KS:ssa, josta löytyy nykyään useampia sukupuolivähemmistöjä kuvaavia hakusanoja.

Tutkielman tavoitteena on selvittää, miten KS käsittelee sukupuolen moninaisuutta. Tätä pyrin tarkastelemaan seuraavilla tutkimuskysymyksillä:

1. Mitä sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja Kielitoimiston sanakirjasta löytyy? Miten näitä sanoja määritellään?
2. Minkälaisia haasteita Kielitoimiston sanakirjan tuottamiseen liittyy käsiteltäessä vähemmistöryhmiä?
3. Minkälaisia ideologioita sukupuoleen liitetään Kielitoimiston sanakirjassa? Miten sanakirja rakentaa tai purkaa niitä?

Tutkielman teoreettisena viitekehystenä ovat kriittinen diskurssintutkimus, kriittinen leksikografia sekä trans- ja queerlingvistiikka. Erityisesti hyödynnän tutkielmassa kriittisen diskurssintutkimuksen näkökulmaa leksikografiaan, joka on saanut vaikutteita etenkin kriittisestä diskurssintutkimuksesta ja kriittisestä leksikografiasta. Näkökulma on syntynyt 2000-luvulla, ja sitä määrittää sen kriittinen ote ja sanakirjassa ilmenevien ideologioiden ja valtasuhteiden tarkasteleminen diskurssintutkimuksessa käytettäviä menetelmiä hyödyntäen. Ideologia ymmärretään tässä tutkielmassa muun muassa arvojen, asenteiden ja uskomusten pohjalta muodostuvana yhteiskunnan representaationa, mutta myös yhteiskuntaa konstruoivana

tekijänä (Tieteen termipankki 2024; Fairclough 1992). Valta taas nähdään ideologioihin nojautuvina erilaisina mekanismeina, joiden avulla dominoivat ryhmät suostuttelevat alisteisia ryhmiä hyväksymään edellisen moraalien, instituutioiden sekä poliittiset ja kulttuuriset arvot (Simpson–Mayr–Statham 2019: 3 < Gramsci 1971). Tarkemmat kuvaukset tutkielman kannalta merkittävistä termeistä löytyy luvusta 2.1.

Trans- ja queerlingvististen näkökulmien yhdistäminen leksikografian kriittiseen tarkasteluun mahdollistaa sukupuolen moninaisuuden käsittelemisen yhdenvertaisemmista lähtökohdista. Translingvistiikassa sukupuolen moninaisuutta ei nähdä poikkeavuutena, vaan keskeisenä tekijänä sukupuolen ymmärtämisessä (Zimman 2020). Näkökulman hyödyntäminen auttaa hahmottamaan paremmin nimenomaan sukupuoleen liittyvien ideologioiden ja valta-asetelmien roolin sanakirjassa.

1.2 Aiempi tutkimus

Sukupuolikäsitysten heijastumista suomen yleiskielen sanakirjoihin on tutkittu jo ainakin 70-luvulta lähtien. Karlsson (1974) tarkastelee artikkelissaan sitä, miten sukupuoliroolit heijastuvat kielellisesti Nykysuomen sanakirjassa (1951–1961, tästä lähtien NS). Tarkastellut miehiin liittyvät sana-artikkelit ovat pituudeltaan yli kolminkertaisia naisiin liittyviin sanoihin nähden, eli sanojen semantiikka ja fraseologia ovat huomattavasti monipuolisempia. Sana-artikkelit myös heijastavat sukupuolirooleja ja niihin liittyviä ennakkoluuloja.

Siironen (1988) tarkastelee NS:n sana-artikkelien esimerkkilauseita ja sitä, miten ne heijastavat ajankohdan käsityksiä naisten ja miesten arvostuksesta, tyypillisistä ominaisuuksista, sopivasta käytöksestä, toiminnasta sekä työn- ja vallanjaosta. Tarkastelu tuo ilmi esimerkkilauseissa piilevän sovinismin ja misogynian, jotka ovat heijastuksia kielen käyttäjien ja sanakirjantekijöiden kulttuurista ja maailmankuvasta. Siironen esittääkin artikkelinsa lopussa toiveen siitä, ettei Suomen kielen perussanakirja (1990–1994, tästä lähtien PS) olisi yhtä sovinistinen kuin sitä edeltänyt NS. Noin kymmenen vuotta myöhemmin Mantila (1998) pyrkii selvittämään, onko Siironen toive tasa-arvoisemmasta sanakirjasta toteutunut tarkastelemalla PS:n miestä merkitseviä sanoja ja vertailemalla niitä naista merkitseviin sanoihin. Mantilan mukaan kuva suomalaisista naisista ja miehistä PS:ssa on enimmäkseen kielteinen ja konservatiivinen, muttei varsinaisesti sovinistinen (mts. 29).

Grönros (2007) tarkastelee KS:n *mies*-loppuisia hakusanoja ja niiden esitystapoja sekä pohtii sanakirjan roolia sukupuolineutraalin kielen edistäjänä. Tyysteri (2011) taas tutkii sitä, miten

sukupuolta merkitään NS:n ja KS:n *nais-* ja *mies-*alkuisissa yhdyssubstantiiveissa ja osoittaa, että kulttuurinen käsitys miehestä prototyypinä ihmisenä heijastuu yhdyssanojen vakiintumiseen ja sanakirjaan päätyvien sanojen valintaan. Kansainvälisesti sukupuolen ja sanakirjan suhdetta ovat tutkineet esimerkiksi Tenorio (2000), Braun ja Kitzunger (2001), Grigoryan (2007), Moon (2014) sekä Fuertes-Olivera ja Tarp (2022).

Queernäkökulmaa leksikografiaan ovat hyödyntäneet esimerkiksi Eva Nossem ja Stephen Turton. Nossemin (2018) tavoitteena on sanakirjojen heteronormatiivisuuden tarkasteleminen ja haastaminen yhdistämällä queerteorioita ja leksikografiaa. Turton (2020) vie Nossemin ajatuksen ”leksikografian kvääristämisestä” (eng. *queering lexicography*) omaan tutkimukseensa tarkastelemalla seksuaalisuuteen liittyviä sanoja englanninkielisissä yleiskielisissä sanakirjoissa.

Kriittisen diskurssintutkimuksen näkökulma leksikografiaan on nuori, joten aikaisempaa kirjallisuutta on suhteellisen vähän ja yksipuolisesti. Hornscheidt (2008) tutkii rasismia ja kolonialismia tanskan, saksan ja ruotsin yksikielisissä sanakirjoissa. Tarkastelu osoittaa, että neutraaleina esitetyt määritelmät eivät todellisuudessa ole neutraaleja tai objektiivisia ja että neutraaleiksi esitetyt määritelmät uusintavat tiettyjä asenteita ja saavat ne vaikuttamaan luonnollisilta. Hornscheidt myös ehdottaa työkaluja leksikografian kriittiseen tarkasteluun diskurssina ja esittää listan kysymyksiä, joiden avulla sanakirjoja voi tarkastella kriittisesti. Chen (ks. esim. 2017, 2018) on hyödyntänyt kriittisen diskurssintutkimuksen näkökulmaa leksikografiaan tarkastellessaan etenkin kaksikielisiä sanakirjoja kieliparissa englanti–kiina. Chen (2019) on myös luonut analyttisen viitekehyksen leksikografian kriittiselle diskurssintutkimukselle, jonka muotoilussa hän on hyödyntänyt Hornscheidt’n ehdottamia kysymyksiä ja jota käytän myös tämän tutkielman viitekehyksenä.

Sukupuolta on siis tutkittu leksikografiassa, mutta näkökulma on ollut hyvin binäärinen ja sukupuolen moninaisuus on tutkimuksissa jätetty huomioimatta. Tämä tutkielma avaakin uusia uria sukupuolta tarkastelevalle leksikografialle kiinnittämällä huomion erityisesti sukupuolen moninaisuuteen. Tutkielma on uuden tiedon äärellä myös viitekehyksen ja aiheen yhdistämisen kannalta. Kriittistä leksikografista diskurssintutkimusta ei olla toistaiseksi hyödynnetty suomenkielisten sanakirjojen tarkastelussa eikä sukupuoli tai sen moninaisuus ole vielä ollut tämän tyyllisen tutkimuksen kohteena.

1.3 Tutkielman eettisyys ja intressit

Tutkielman aineiston julkisuuden vuoksi sen hankintaan tai käsittelyyn ei liity erityisiä eettisiä ongelmia. Tutkielmassa käsitellään kuitenkin vähemmistöryhmiä tarkastelemalla niitä koskevaa kieltä. Eettiset kysymykset liittyvätkin tiedontuotantoon: miten ja mistä lähtökohdista vähemmistöryhmiä koskevaa kieltä tarkastellaan? Tiedontuotannon yhdenvertaisuuden otan huomioon nostamalla vähemmistönäkökulman keskiöön niin tutkielman teoreettisessa viitekehysessä, vertailuaineistossa kuin tavoitteissa.

Queer- ja translingvistisiin teorioihin pohjautuva kritiikki kohdistuu tutkielmassa niihin ongelmakohtiin, jotka ovat keskeisiä sukupuolivähemmistöjä koskevissa kysymyksissä. Näiden ongelmakohtien tunnistamisessa ja arvioinnissa auttaa tutkielman vertailuaineisto, jonka valinnassa olen kiinnittänyt huomiota molempien aineiston tuottaneiden toimijoiden tavoitteisiin edistää ihmisten tasa-arvoa ja hyvinvointia. Tutkielman tarkoituksena ei ole tarkastella sanakirjan sana-artikkeleita ja toimittamista pelkästään uuden tiedon tuottamisen vuoksi. Tutkielmalla on pyrkimys edistää yhdenvertaisempaa sanakirjantuottamista ja tuoda vähemmistönäkökulma näkyväksi osaksi sitä.

1.4 Tutkielman rakenne

Tutkielma etenee tämän johdannon jälkeen teoreettisen viitekehysten käsittelyyn, jossa avaan ensin kriittistä diskurssintutkimusta (2.1), sen jälkeen kriittistä leksikografiaa (2.2), sitten kriittistä leksikografista diskurssintutkimusta (2.3) ja lopuksi trans- ja queerlingvistiikkaa (2.4). Teoreettisen viitekehysten jälkeen esittelen tutkielman aineiston (3.1) ja menetelmän (3.2). Aineiston analyysi etenee tutkimuskysymysten mukaan siten, että analyysiluvussa 4.1 vastaan ensimmäiseen kysymykseen, analyysiluvussa 4.2 toiseen kysymykseen ja viimeiseksi analyysiluvussa 4.3 kolmanteen kysymykseen. Lopuksi esitän yhteenvedon tutkielman tuloksista luvussa 5.

2 Teoreettinen viitekehys

Tässä luvussa esittelen tutkielmassa hyödyntämäni teoreettisen viitekehysten. Tutkielma sijoittuu kriittisen diskurssintutkimuksen ja leksikografian piiriin ja tarkemmin kriittiseen leksikografiseen diskurssintutkimukseen. Esittelen ensiksi kriittistä diskurssintutkimusta alaluvussa 2.1. Tämän jälkeen esittelen kriittisen leksikografian piirteitä alaluvussa 2.2. Näiden viitoittamana syvennyn kriittiseen leksikografiseen diskurssintutkimukseen alaluvussa 2.3 vetäen yhteen edeltävien alalukujen ajatuksia ja periaatteita. Lopuksi tuon alaluvussa 2.4 esiin trans- ja queer-näkökulmia kielentutkimukseen.

2.1 Kriittinen diskurssintutkimus

Kriittinen diskurssintutkimus on tutkimuksellinen näkökulma, jossa kiinnostus kohdistuu kielenkäytön, vallan ja ideologian välisiin suhteisiin (Pietikäinen 2000: 193). Se on kehittynyt diskurssintutkimuksesta, jonka keskeisimmän käsityksen mukaan kieli ymmärretään sosiaalisena toimintana tai käytänteenä. *Sosiaalisen käytänteen* käsitteellä tarkoitetaan sitä, että kieltä käyttämällä voidaan muun muassa rakentaa tietoa, muuttaa käytänteitä ja käyttää valtaa. Kielenkäytön lisäksi diskurssintutkimuksessa kiinnitetään huomiota kontekstiin eli kielenkäyttötilanteeseen, jota määrittävät sitä edeltäneet tilanteet ja niihin kytkeytyneet normit, rutiinit ja arvot. Tarkastelun kohteena on se, mitä kielellä tehdään ja miten. (Pietikäinen–Mäntynen 2019: 14.)

Kriittisellä diskurssintutkimuksella ei ole yhtä yhtenäistä teoreettista viitekehystä tai metodia, mutta kaikkea kriittistä diskurssintutkimusta yhdistää kriittinen näkökulma ja diskurssintutkimuksen tapaan kielenkäytön tarkasteleminen sosiaalisena käytänteenä (Pietikäinen 2000: 196). Pohjimmiltaan kriittisyydellä tarkoitetaan asioiden toisiinsa liittymisen näkyväksi tekemistä (Fairclough 1995: 36). Asioita ei oteta itsestäänselvyyksinä, vaan kaikki sosiaaliset ilmiöt asetetaan kriittisen tarkastelun alaiseksi (Chen 2019: 368). Näin voidaan huomata diskursseissa piilevät ideologiat ja vallan ilmentymät sekä ymmärtää niiden kytkökset kielenkäyttöön.

Seuraavaksi määrittelen kriittisen diskurssintutkimuksen ja tämän tutkielman kannalta merkittävät käsitteet *diskurssi*, *teksti*, *ideologia* ja *valta* hyödyntämällä etenkin Fairclough'n (1992) teosta *Discourse and Social Change*. *Diskurssi* on monimerkityksinen ja dynaaminen termi, joka voidaan hahmottaa eri yhteyksissä hieman eri tavoin (Pietikäinen–Mäntynen 2019: 27). Tämä tekee siitä osittain hankalan termin määrittellä. Fairclough (1992) käyttää diskurssin

käsitettä kuvaamaan kielenkäyttöä sosiaalisena käytänteenä, joka ilmenee kahdella eri tavalla. Ensinnäkin diskurssi on sekä toimintatapa, jonka kautta ihmiset voivat vaikuttaa maailmaan ja toisiin ihmisiin että representaatiotapa, jolla voi kuvata maailmaa ja merkityksiä. Toisekseen diskurssin ja sosiaalisten rakenteiden välillä on dialektinen suhde. Fairclough tarkoittaa tällä sitä, että sosiaaliset rakenteet, kuten kulttuuriset normit tai instituutiot, muokkaamisen lisäksi rajoittavat diskurssia. Diskurssi puolestaan muovaa sosiaalista maailmaa ja niitä samoja sosiaalisia rakenteita, jotka vaikuttavat diskursseihin. (Mts. 63–64.) Bensonin (2001) mukaan sanakirjat tulisi ymmärtää representaatioina kielestä, millä hän tarkoittaa sitä, että sanakirjaan tallennettu kieli on jotain muuta kuin heijastus kielestä sellaisenaan. Sanakirjat muodostavat historiallisesti sijoittuvan diskurssin, jonka kautta kieliyhteisö representoi kieltään itselleen ja muille. (Mts. 23–24.) Sanakirjat ovat siis diskursseja, joilla kuvataan kieliyhteisön jakamia merkityksiä, mutta myös vaikutetaan näiden merkitysten ymmärtämiseen ja soveltamiseen.

Diskurssi on erotettava *tekstin* käsitteestä, jolla viitataan tässä johonkin kirjoitettuun tai puhuttuun kokonaisuuteen (Fairclough 1992: 4). Sanakirja voidaan kokonaisuudessaan hahmottaa tekstinä tai supertekstinä ja sana-artikkelit erikseen sen pienempinä yksiköinä (Chen 2019: 370). Hoey (1986) kutsuu näitä pienempiä yksiköitä termillä ”*colony texts*”, josta voitaisiin käyttää suomeksi termiä *tekstiyhdyskunta*. Sana-artikkelit eivät muodosta monien muiden tekstien tapaan yhtenäistä proosaa, jossa vierekkäisillä sana-artikkeleilla olisi selviä semanttisia suhteita, joilla ilmaista esimerkiksi syy-seuraussuhteita. Tällaisia suhteita saattaa kuitenkin olla sellaisten sana-artikkelien välillä, jotka eivät esiinny vierekkäin. (Mts. 7–9.) Teksti liittyy kiinteästi diskurssin käsitteeseen, sillä Bartlettin (2012: 9) mukaan tekstin sijoittaminen sen historialliseen ja sosiaaliseen kontekstiin tekee siitä diskurssin.

Myös *ideologia* on käsitteenä laaja ja monimerkityksinen. Tieteen termipankin (2024) määritelmän mukaan se on ”kulttuurinen tai sosiaalinen merkkijärjestelmä”, joka muodostuu esimerkiksi arvoista, asenteista, uskomuksista ja moraalisisista tai poliittisista näkemyksistä ja joka vaikuttaa ihmisten tapoihin havaita ja tulkita ilmiöitä. Ideologiat voidaan siis nähdä eräänlaisina representaatioina yhteiskunnasta, mutta kriittisessä diskurssintutkimuksessa tunnustetaan myös ideologioiden rooli yhteiskuntaa konstruoivina tekijöinä. Fairclough’n (1992) mukaan ideologiat voivat osallistua valtasuhteiden tuottamiseen, uusintamiseen tai muuttamiseen. Diskursiivisiin käytänteisiin eli tekstin tuottamiseen ja vastaanottamiseen liittyviin käytänteisiin sisäistyneet ideologiat ovat voimakkaimpia silloin, kun niistä tulee neutralisoituja, eli kun ne saavuttavat objektiivisen tiedon statuksen. Objektiivisuuden statuksen saavuttanut ideologia ei kuitenkaan ole välttämättä pysyvä, sillä ideologiat muuttuvat

ja muovautuvat diskursiivisissa käytänteissä. Ideologiat ilmenevät teksteissä erityisesti sanojen merkityksissä, mutta myös oletuksissa, metaforissa ja tekstin koherenssissa. (Mts. 87–88.) Sanakirjat välittävät ideologioita representoidessaan kieltä ja yhteiskuntaa. Leksikografit tekevät jatkuvasti päätöksiä, joihin vaikuttavat heidän omat käsityksensä ja arvonsa. Paljastaakseen, minkälaisia ideologioita sanakirjaan sisältyy, pitää tarkastella sitä, minkälaista kieltä se käyttää. (Chen 2019: 370–371.)

Kriittisessä diskurssintutkimuksessa *valta* ymmärretään usein Gramscin (1971) hegemonian käsitteen kautta. Hegemonialla tarkoitetaan erilaisia mekanismeja, joilla yhteiskunnan dominoivat ryhmät suostuttelevat alisteisia ryhmiä hyväksymään dominoivan ryhmän moraalin, instituutiot sekä poliittiset ja kulttuuriset arvot. Hegemoniset asenteet, mielipiteet ja uskomukset rakentuvat diskurssissa, joka saa ne näyttämään luonnollisilta ja neutraaleilta. Hegemoninen valta ilmenee käytännössä pitkälti kielen kautta, ja se nojaa pakon ja väkivallan sijasta ideologioihin. (Simpson–Mayr–Statham 2019: 3 < Gramsci 1971.) Sanakirjan kontekstissa vallan epätasapaino ilmenee leksikografian ja sanakirjan käyttäjän välillä (Chen 2019: 369). Leksikografi on se, joka päättää, mitä sanoja sanakirjaan sisällytetään, miten sanoja määritellään ja mitkä sanojen merkityksistä ovat keskeisimpiä (mts. 373). Nostan esiin muutaman tätä valaisevan esimerkin seuraavassa alaluvussa 2.2.

Kriittisen diskurssintutkimuksen analyttisena tavoitteena on tutkia tekstin, diskursiivisten käytänteiden ja sosiaalisten ilmiöiden välisiä suhteita, tarkastella valtasuhteiden vaikutuksia näiden muotoutumiseen ja analysoida niiden ideologisia toimintatapoja. Analyysi koostuu kolmesta eri ulottuvuudesta, jonka ensimmäisessä ulottuvuudessa tekstiä tarkastellaan lingvistisesti kuvailemalla sen piirteitä tutkimustehtävän ja aineiston perusteella. Toisessa ulottuvuudessa tarkastellaan diskursiivisia käytänteitä eli sitä, miten tekstiä tuotetaan ja vastaanotetaan. Huomio ei ole niinkään yksilön tavassa tuottaa tai vastaanottaa tekstiä vaan pikemminkin institutionaalisten rakenteiden ja diskursiivisten käytänteiden välisissä jännitteissä. Kolmannessa ulottuvuudessa tekstiä tarkastellaan osana sosiaalisia käytänteitä. Kiinnostus kohdistuu kielen ja sosiaalisen maailman dialektiseen suhteeseen eli siihen, miten kieli vaikuttaa sosiaalisiin rakenteisiin ja miten sosiaaliset rakenteet vaikuttavat kieleen. (Pietikäinen 2000: 208–212.)

Kriittinen diskurssintutkimus on siis eräänlainen lähestymistapa diskurssintutkimukseen, jonka avulla voidaan tutkia sitä, miten valtaa käytetään, oikeutetaan ja vastustetaan kielenkäytössä erilaisissa konteksteissa (van Dijk 2015: 467). Se eroaa ei-kriittisistä lähestymistavoista siten,

että diskursiivisten käytänteiden kuvailun lisäksi siinä tuodaan ilmi, miten valtasuhteet ja ideologiat muovaavat diskurssia ja toisaalta, miten diskurssi rakentaa identiteettejä, sosiaalisia suhteita sekä tiedon ja uskomusten järjestelmiä. (Fairclough 1992: 12.) Toinen tärkeä ero on kriittisen diskurssintutkimuksen tavoitteissa. Valtasuhteiden ja ideologioiden ymmärtämisen lisäksi kriittinen diskurssintutkimus pyrkii haastamaan niitä tavoittelemalla yhteiskunnallista muutosta parempaan (Pietikäinen 2000: 193). Myös tämän tutkielman tavoitteena on tarkastella kriittisesti sanakirjassa ilmeneviä ideologioita ja valtasuhteita sekä kyseenalaistaa niiden olemassaolo ja oikeutus. Tutkielmalla pyrin luomaan uudenlaista lähestymistapaa vähemmistöjä koskevaan sanakirjatyöhön, jossa vähemmistöt otettaisiin paremmin huomioon sana-artikkelien kirjoittamisessa ja hakusanojen valinnassa.

2.2 Kriittinen leksikografia

Leksikografialla ei ole yhtä yksiselitteistä määritelmää, joka olisi kaikkien hyväksymä. Toisaalta se nähdään kielitieteen (Geeraerts 1987) tai soveltavan kielitieteen alahaarana (Urdang 1963) ja toisaalta taas niistä erillisenä omana tieteenalanaan (Bergenholtz–Gouws 2012). Leksikografian määritelmät eroavat myös niiden luonteen ja laajuuden mukaan, mutta lähes kaikkia eri lähestymistapoja yhdistää ajatus siitä, että leksikografia voidaan jakaa kahteen tyyppiin: 1. käytännön leksikografiaan ja 2. teoreettiseen leksikografiaan eli metaleksikografiaan (mts. 31). Käytännön leksikografialla tarkoitetaan sanakirjojen suunnittelemista ja laatimista eli konkreettista sanakirjatyötä. Metaleksikografialla taas tarkoitetaan sanakirjoja koskevaa tutkimusta. Metaleksikografinen tutkimus voi olla sanakirjoja koskevien teorioiden kehittämistä tai sanakirjojen käsitteellistämistä, erityisesti sanakirjan funktion, rakenteen ja sisällön osalta. (Mts. 38.)

Kriittinen leksikografia on metaleksikografian alle sijoittuva tutkimussuuntaus, joka on kriittisen diskurssintutkimuksen tapaan kiinnostunut ideologiasta ja vallasta. Sanakirjojen ideologista luonnetta on tutkittu jo ainakin 1980-luvulta lähtien (esim. Moon 1989), mutta kriittinen leksikografia teemana nousi esiin vasta Kachrun ja Kahanen vuonna 1995 editoiman *Cultures, Ideologies and the Dictionary* -teoksen myötä. Teoksen loppusanoissa Kachru (1995: 420) korostaa leksikografien ”sosiaalista vastuuta”, joka tulee esiin käsiteltäessä etenkin sukupuoleen, rotuun ja uskontoon liittyviä aiheita. Kriittinen leksikografia nojaakin ajatukseen, jonka mukaan sanakirjat eivät ole neutraaleja, kieltä objektiivisesti kuvaavia kokoelmia sanoista, niiden merkityksistä ja käytöstä (Bertulesi 2023: 97–98). Sanakirjat heijastavat

sanakirjantoimittajien subjektiivisia asenteita ja yhteiskunnassa vallitsevia ideologioita, minkä takia niitä tulee tarkastella kriittisesti.

Sanakirjaa tutkittaessa tulee ottaa huomioon, onko sanakirja deskriptiivinen vai normatiivinen, kuinka laaja tai suppea sanakirja on, mikä on sanakirjan julkaisuajankohta, minkä aikakauden sanastoa sanakirja kuvaa (Grigoryan 2007: 4, 6–7), mikä on sen kohderyhmä ja ketkä ovat sen tekijöitä (Tyysteri 2015: 152). Kaikki nämä tekijät vaikuttavat siihen, miten toimitustyötä tehdään ja minkälainen sanakirja lopulta on. Tarkastelen KS:aa näiden tekijöiden kautta luvussa 3.1.1, mutta seuraavaksi avaam lyhyesti deskriptiivisyyden ja normatiivisuuden eroa ja julkaisuajankohdan vaikutusta sanakirjaan.

Sanakirjat voidaan jakaa deskriptiivisiin ja normatiivisiin eli preskriptiivisiin niiden päämäärän mukaan: deskriptiivinen sanakirja kuvaa kieltä ja normatiivinen sanakirja ohjailee tietynlaiseen kielenkäyttöön (Grönros 2015: 35). Deskriptiivisyys ja normatiivisuus eivät kuitenkaan ole absoluuttisia, eikä niitä tule nähdä toistensa vastakohtina. Deskriptiivinen sanakirja heijastaa aina jossain määrin leksikografian arvoja, normatiivisen sanakirjan taustalla taas on aina deskriptiivinen pohja. (Svensén 2004: 29.) Sanakirjojen esipuheissa korostetaan usein deskriptiivisyyttä normatiivisuuteen liittyvien eettisten haasteiden takia, vaikka täydellinen deskriptiivisyys tuskin on mahdollista (Grönros 2015: 46). Suomen yleiskielen sanakirjoilla on aina ollut yhteys viralliseen kielenhuoltoon. Ne edustavat kielenhuollon ja suomen kielen lautakunnan suosituksia, ja yleiskielen kuvailun lisäksi niillä on normatiivinen rooli. (Mts. 37–38.) KS on siis sekä deskriptiivinen että normatiivinen, joten sen tavoitteena on kuvailla yleistä kielenkäyttöä, mutta myös antaa suosituksia neutraalista asiatyylistä (Kotus h). Toimituksessa tehtävien valintojen lisäksi tämä vaikuttaa siihen, miten sanakirjan käyttäjät käyttävät sanakirjaa ja suhtautuvat siellä annettuun tietoon.

Sanakirjojen normatiivisuus liittyy vahvasti kielellisiin normeihin, kuten oikeinkirjoitukseen, mutta sanakirjat voivat heijastaa myös kielenulkoisia normeja, joiden muotoutumiseen ideologiat mahdollisesti vaikuttavat. Yhteiskunnan yleiset käsitykset käyttäytymisnormeista, asenteet ja ennakkoluulot saattavat heijastua sanojen selitteissä ja esimerkeissä. Tämä näkyy etenkin valtakulttuurin ja enemmistön näkökulmien korostumisena ja vähemmistöjen näkökulman sivuuttamisena. (Grönros 2015: 49.) Esimerkiksi uskontoon liittyvien sanojen selitteissä ja esimerkeissä saattaa painottua kristinuskon näkökulma (Landau 2001: 420) ja romanttisiin ja seksuaalisiin suhteisiin liittyvien sanojen selitteet taas saattavat heijastaa yhteiskunnan heteronormatiivisuutta (Tyysteri 2015: 147) eli oletusta, jonka mukaan ihmiset

jakautuvat kahteen vastakkaiseen ja toisiinsa vetoa tuntevaan sukupuoleen. Yhteiskunnassa vallitsevat ideologiat vaikuttavat selitteiden ja esimerkkien lisäksi myös siihen, minkälaiset sanat nähdään sopivina julkaistaviksi (Grigoryan 2007: 6–7). Esimerkiksi Suomen murteiden sanakirjan autonomian aikaan tehtyyn keruutyöhön vaikutti sensuuri, joka määritteli sen, mistä aiheista informanttien kanssa saattoi keskustella. Seksuaalisuus oli tähän aikaan tabu, josta tyyppillisesti vaiettiin, mutta jos informantti viittasi keruun aikana seksuaalisuuteen liittyviin aiheisiin, siivottiin se aineistosta julkaisuvaiheessa pois. (Häkkinen 2006: 215.)

Sanakirjoissa ilmenevät kielenulkoiset normit liittyvät vahvasti sanakirjan kirjoitusajankohtaan, kuten edeltävästä esimerkistä käy ilmi. Sanakirja edustaa oman aikansa kielellisiä ja yhteiskunnallisia käsityksiä, minkä takia ajankohdan huomioiminen on tärkeää ideologioiden tarkastelussa. Kontekstin huomioiminen on välttämätöntä ideologioiden tunnistamisen ja ymmärtämisen kannalta. Grigoryanin (2007: 7) mukaan kielenulkoisen kontekstin hahmottaminen auttaa myös ymmärtämään niitä valintoja, joita sanakirjan toimittamisessa on tehty. Leksikografit ovat osa yhteiskuntaa ja alttiita sen ideologisille vaikutteille. Fishman (1995) peräänkuuluttaakin holistisempaa lähestymistapaa leksikografiaan, joka ottaa huomioon sanakirjan ja sen kontekstin kaksisuuntaisuuden. Sanakirjat heijastavat sitä sosiokulttuurista kontekstia, jossa ne on tehty ja jossa niitä käytetään, mutta yhtä lailla ne rakentavat kyseistä kontekstia. (Mts. 34.)

2.3 Kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus

Diskursiivinen lähestymistapa kriittiseen leksikografiaan on suhteellisen nuori. Se on kehittynyt 2000-luvulla ja sen teoreettinen pohja on lähtöisin kriittisestä leksikografiasta ja kriittisestä diskurssintutkimuksesta (Bertulesi 2023: 95), joita olen käsitellyt edellä sekä kriittisestä teoriasta ja jälkikoloniaalisesta tutkimuksesta (Chen 2019: 368). Suuntausta määrittää sen kriittinen ote, jonka avulla pyritään tuomaan esiin sanakirjassa ilmeneviä ideologioita ja valtasuhteita hyödyntämällä diskurssintutkimuksessa käytettäviä menetelmiä.

Tässä tutkielmassa hyödynnän etenkin Chenin (2019) ehdottamaa lähestymistapaa nimeltä *Critical Lexicographical Discourse Studies* (CLDS), jonka voisi kääntää suomeksi kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus. Artikkelissaan Chen (mt.) määrittelee kriittiselle leksikografiselle diskurssintutkimukselle tärkeät käsitteet, sen periaatteet, metodin ja viitekehyksen. Kaikki nämä nojaavat etenkin kriittiseen diskurssintutkimukseen, ja olenkin käsitellyt näitä teemoja jo edeltävissä luvuissa 2.1 ja 2.2. Analyyttisen viitekehyksen suhteutumista leksikografiaan avaan kuitenkin tarkemmin luvussa 3.2.

Kriittisen leksikografisen diskurssintutkimuksen pääperiaatteena ja tavoitteena on tuoda esiin sanakirjassa ilmeneviä sosiaalisia ja kulttuurisia epätasa-arvoisuuksia ja epäoikeudenmukaisuuksia sekä löytää ratkaisuja niiden korjaamiseksi. Leksikografia ymmärretään rekontekstualisoivana käytänteenä ja sanakirja rekontekstualisoituna diskurssina, jossa sanakirja on tiiviisti yhteydessä muihin sosiaalisiin ja diskursiivisiin käytänteisiin. (Chen 2019: 368.) Tällä Chen tarkoittaa sitä, että sanakirja ei yksinkertaisesti jäljennä sen toimittamisessa käytettyjä lähteitä tai välitä merkityksiä, se pikemminkin luo merkityksiä, uudelleenkirjoittaa ja esittää asioita uusilla tavoilla (Chen 2015: 316).

Ontologisesti kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus suhtautuu sanakirjan objektiivisuuteen ja auktoriteettiin diskursiivisena rakenteena, joka on yhteiskunnallinen, ei luonnollinen tosiasia. Tällä ei pyritä kieltämään jaettujen merkitysten olemassaoloa, vaan pikemminkin sillä tarkoitetaan sitä, että merkitykset kulkevat diskursiivisten, poliittisten ja kulttuuristen prosessien läpi. Merkitysten määrittelyssä tulisi painottaa tarkkuutta, kontekstia ja historiaa sekä irtautua universalismista, essentialismista ja ekseptionalismista. (Chen 2019: 373.) Tulkitsen Chenin tarkoittavan tällä sitä, että merkitykset eivät ole yleistettävissä ja että käsitteillä ei ole sisäänrakennettua, ainutlaatuista olemusta. Sanat ja niiden merkitykset ovat jatkuvasti muuttuvia, ja sanakirja pystyy representoimaan niitä vain ottamalla huomioon niiden kontekstin.

Epistemologisesti kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus näkee tiedon sosiaalisena prosessina, ja se korostaa leksikografien subjektiivisuutta sekä tiedon ja vallan välisiä linkkejä. Tällä viitataan siihen, että kriittinen suhtautuminen leksikografiaan on pohjimmiltaan sen hyväksymistä, että kielestä ja maailmasta ei ole objektiivista tai neutraalia tietoa tai totuutta ja että leksikografisiin prosesseihin liittyy aina ideologiaa, eettisiä ja poliittisia ulottuvuuksia. Tämä ei tarkoita sitä, että kaikki tieto kielestä ja maailmasta olisi epävarmaa, vaan sillä kannustetaan suhtautumaan käytännön sanakirjatyöhön ja metaleksikografiaan jatkuvalla ja kriittisellä reflektiivisyydellä. (Chen 2019: 373.)

Käytännössä kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus edellyttää sen tarkastelemista, mitä sanoja sanakirjaan on sisällytetty tai jätetty pois sekä miten sanoja määritellään ja kommentoidaan (Chen 2019: 373). Näiden lisäksi Hornscheidt (2008: 112–113) pitää tärkeänä esipuheen tarkastelua. Esipuheen kriittinen analysoiminen toimii perustana sana-artikkelien yksityiskohtaisemmalle analyysille, minkä lisäksi se voi tarjota näkökulmia sanakirjan tuottamiseen liittyvien lähtökohtien tunnistamiseen. Tässä tutkielmassa tutkin KS:n

verkkoversiota, johon ei sisälly esipuhetta. Esipuheen tarkastelu on korvattu sanakirjan toimittamista koskevien artikkelien analyysillä.

Kriittinen leksikografinen diskurssintutkimus nojaa siis voimakkaasti kriittiseen diskurssintutkimukseen ja etenkin Fairclough'n luomaan analyttiseen viitekehykseen. Näkökulman hyödyntäminen auttaa tarkastelemaan KS:n sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sanastoa monipuolisesti ja suhteessa sen ajalliseen kontekstiin. Analyysi ei jää ainoastaan sanatasolle, vaan ulottuu myös yhteiskunnallisiin ulottuvuuksiin.

2.4 Queer- ja translingvistinen näkökulma leksikografiaan

Sukupuoli ja sen moninaisuus liittyvät vahvasti suomen kieleen, vaikka suomi monesti väärinymmärretään sukupuolineutraalina kielenä kieliopillisen suvun (nominat on jaettu feminiineihin, maskuliineihin ja joskus neutreihin) ja luonnollisen suvun (eri sukupuolen edustajiin viitattaessa käytetään eri pronomineja, esim. englannin *she/he/they*) puuttumisen takia. Sukupuoli näkyy kuitenkin sanastossa. Leksikaalisella сувulla tarkoitetaan sellaisia sanoja, joiden ydinmerkitys viittaa johonkin sukupuoleen, kuten sanoissa *nainen*, *mies* tai *muunsukupuolinen*. Sanaston sukupuolittuneisuuteen liittyy myös piilosukupuoli, joka ilmenee sukupuolineutraaleissa ihmisviitteisissä sanoissa, joilla on kuitenkin sukupuolittunut konnotaatio. Tällaisia sanoja ovat esimerkiksi piilofeminiininen *sairaanhoitaja*, jonka oletetaan yleensä viittaavan naiseen tai piilomaskuliininen *kirurgi*, jonka oletetaan usein viittaavan mieheen. (Engelberg 2018: 17–18.)

Toisinaan sukupuolen näkyminen kielessä johtaa kielelliseen seksismiin. Kielellinen seksismi eli sukupuolisyrjivä kielenkäyttö ilmenee sukupuoleen perustuvana väheksymisenä, poissulkemisena ja loukkaamisena. Seksistinen kielenkäyttö voi käytännössä tarkoittaa esimerkiksi toisten sukupuolten näkymättömäksi tekemistä (esim. *virkamies*), epäsymmetrisiä sukupuolimerkintöjä (esim. *näyttelijätär*) tai stereotypisointia (esim. piilomaskuliininen *kirurgi*). (Hellinger 2006: 265.) Koska suomen kielen sukupuolittuneisuus näkyy sanastossa, liittyy myös suomen kielen seksistisyys nimenomaan sanastoon (Engelberg 2018).

Feministisessä lingvistiikassa seksistisen kielen on ajateltu kohdistuvan erityisesti naisiin kielten mieskeskeisyyden takia. Engelberg (2016) käsittelee väitöskirjassaan suomen kielen geneeristä maskuliinia, ihmisen nimitysten piilomaskuliinisuutta ja *mies*-sanon pronominaalista käyttöä sekä näiden vaikutuksia naisten representoitumiseen suomen kielessä. Tutkimuksessa unohdetaan kuitenkin sukupuolivähemmistöt, jotka kohtaavat edellisten lisäksi muunkin laista

kielellistä syrjintää. Sukupuolivähemmistöjen näkökulmasta suomen kielen sukupuolisyrjivyyttä näkyy esimerkiksi siinä, minkä nimen itselleen saa valita, millä sanoilla omaa sukupuolta voi kuvata virallisissa yhteyksissä, kun juridisia sukupuolia on vain kaksi, binäärisissä puhuttelumuodoissa sekä vielä hetki sitten sukupuolidysforiaan liittyvän diagnostiikan vanhentuneissa ja loukkaaviksi koetuissa termeissä, mainitakseni muutamia. Myös sukupuolen moninaisuutta kuvaavan sanaston puuttumien aiheutti pitkään sen, että sukupuolivähemmistöillä ei ollut sanoja kuvaamaan itseään tai kokemuksiaan.

Sukupuolittunutta kieltä ja seksististä kielenkäyttöä on tutkittu feministisen lingvistiikan piirissä, mutta tutkimukset ovat yleensä suhtautuneet binääriseen sukupuolikäsitykseen luonnollisena tosiasiana ja sitä kyseenalaistamatta. Queerlingvistiikka on tuonut uudenlaisia näkökulmia sukupuolittunutta ja seksististä kieltä koskevaan tutkimukseen erityisesti kyseenalaistamalla sukupuolikategorioiden olemassaolon sekä sukupuoleen ja seksuaalisuuteen liittyvät normit. (Coady 2018: 273–274.) Queerlingvistiikka tarkastelee sukupuolen ja seksuaalisuuden suhdetta kieleen hyödyntämällä hetero- ja cisnormatiivisuuden haastavia queerteorioita. Queerteorioiden tavoitteena on sellaisten vallalla olevien diskurssien uudelleenkäsitteellistäminen, jotka muovaavat ymmärrystä sukupuolesta ja seksuaalisuudesta ja jotka ovat vahingollisia sellaisille ihmisille, jotka eivät täytä hetero- ja cisnormatiivisuuden ideaalia. Queernäkökulman ottaminen ei tarkoita sitä, että tarkasteltava ilmiö määritettäisiin queeriksi, vaan sillä viitataan hetero- ja cisnormatiivisuuden haastavaan otteeseen ja näkökulmaan, jossa ilmiötä tarkastellaan vähemmistöjen perspektiivistä. (Motschenbacher–Stegu 2013: 520.) Queernäkökulman avulla voidaan tarkastella sitä, miten diskursiiviset ja kulttuuriset käytännöt saavat heteroseksuaalisuuden näyttämään normaalilta tai neutraalilta verrattuna muihin seksuaalisuuksiin (Nelson 1999: 376) tai cissukupuolisuuden suhteessa muihin sukupuolen ilmenemistapoihin.

Queernäkökulmaa on hyödynnetty myös metaleksikografisissa tutkimuksissa. Nossem (2018) tarkastelee leksikografisiin valintoihin liittyvää valtaa ja sanakirjojen heteronormatiivisuutta tuomalla queernäkökulman ja leksikografian yhteen. Queernäkökulma ja leksikografia saattavat näyttäytyä erojensa vuoksi vastakkaisina ja toisensa poissulkevinä. Siinä missä leksikografian ydintehtävänä on kategorisointi ja määrittely, välttelee queernäkökulma kategorisointia ja tiukkarajaisia määritelmiä. Nossem pyrkii kuitenkin osoittamaan, että leksikografian ja queerteorioiden vastakkaiset tavat suhtautua normeihin toimivat pikemminkin yhdistävinä tekijöinä, mikä mahdollistaa näiden tarkastelemisen suhteessa toisiinsa. (Mts. 102.)

Nossem (2018) tutkii artikkelissaan normien heijastumista valtarakenteisiin ja niiden vaikutusta sanakirjan toimittamiseen erityisesti siitä näkökulmasta, miten heteronormatiivisuus näkyy sanakirjassa. Sanakirjantoinittaja kohtaa toimitustyössä sekä ulkoa että sisältäpäin tulevia normeja, jotka välittyvät enemmän tai vähemmän sanakirjaan. Sanakirjan auktoriteetin lisäksi myös normeilla on merkittävä rooli siinä, että sanakirja nähdään objektiivisena tiedon lähteenä. (Mts. 174.) Myös Tyysteri (2015) kirjoittaa siitä, kuinka yhteiskunnassa vallitsevat arvot ja sanakirjantoinittajan oma persoona ja käsitys maailmasta vaikuttavat sanakirjan koostamiseen. Normien mukaisen, arvosidonnaisen sana-artikkelin kyseenalaistaminen on sitä vaikeampaa, mitä enemmän siitä välittyvät normit ovat linjassa ihmisen omien käsitysten kanssa. Vähemmistöön kuuluvan sanakirjan käyttäjän taas on helpompi huomata sanakirjasta välittyvä, itseen kohdistuva syrjivä kielenkäyttö. (Mts. 146–147.) Sanakirjat ovat vaikutusvaltaisia teoksia, jotka voivat vahvistaa ja vakiinnuttaa hetero- ja cisnormatiivista diskurssia, mutta myös haastaa ja heikentää niitä. Tämä tekee sanakirjojen queerlingvistisestä tutkimisesta tärkeää. (Nossem 2018: 173, 185.)

Queerlingvististen näkökulmien lisäksi hyödynnän tutkielmassa translingvistisiä näkökulmia, joiden avulla voin paremmin pureutua sukupuolen moninaisuutta koskeviin kysymyksiin. Translingvistiikka on suhteellisen nuori kielitieteen ala, jossa keskitytään sukupuolen moninaisuuden ja kielen välisten suhteiden tutkimiseen. Se juontaa juurensa queerlingvistiikasta, mutta se on alkanut eriytyä omaksi tutkimusalakseen viime vuosien aikana. Queerlingvistiikassa on tarkasteltu ei-normatiivisia sukupuolikokemuksia, mutta sen kompastuskivenä on toisinaan ollut cisnormatiivisuus ja pahimmillaan jopa transfobisuus. (Konnely 2021: 71–72.) Transihmisiä koskevan kielentutkimuksen cisnormatiivisuuden ja transfobisuuden välttämiseksi pyritään translingvistiikassa luomaan transnäkökulmasta käsin kehitettyjä teorioita ja menetelmiä, joissa kielenkäyttäjät on keskiössä (Lindeman tekeillä: 7). Lindeman (mts. 7) ehdottaakin, että transihmisiä koskevaa kielentutkimusta voitaisiin nimittää *transaiheiseksi* ja transnäkökulmasta luotuja teorioita ja metodeja hyödyntävää kielentutkimusta voitaisiin puolestaan kutsua *translähtöiseksi* kielitieteeksi.

Zimmanin (2020) mukaan translingvistiikassa sukupuolen moninaisuutta ei tarkastella harvinaisena poikkeavuutena, vaan keskeisenä tekijänä sukupuolen ymmärtämisessä. Translingvistiikka tarjoaa uusia näkökulmia esimerkiksi sukupuolittuneen vallan, sukupuolikategorioiden luonteen, kehollisuuden merkityksellisyyden ja transihmisten kokeman syrjinnän tutkimukseen, ja sen tavoitteena on sukupuolivähemmistöjen sosiaalisten ja kielellisten oikeuksien edistäminen. (Mt.) Tutkimuksen kohteena ei kuitenkaan ole pelkästään

sukupuolivähemmistöön kuuluvien ihmisten käyttämä tai heitä koskeva kieli. Yhtä tärkeää on tarkastella cissukupuolisuutta osana sukupuolen moninaisuutta. Kriittinen näkökulma cissukupuolisuuteen Lindemanin (tekeillä: 13) mukaan ”purkaa sen luonnollistumista ja tuo näkyväksi myös cisnormatiivisuuden kielellistä rakentumista”. Siksi tässä tutkielmassa ei tarkastella pelkästään sukupuolivähemmistöjä kuvaavia sanoja vaan verrataan niitä myös sukupuolienemmistöä kuvaaviin sanoihin ja niiden määritelmiin.

Translingvistiikka ja käytännön leksikografia ovat keskenään ristiriidassa siinä, miten ne suhtautuvat ilmiöiden yleisyyteen ja siihen, mikä on kielellisesti mahdollista. Translingvistiikka asettaa tutkimuksen keskiöön sen, mikä on mahdollista normien ja yleistysten sijaan (Zimman 2020). Sanakirjatyössä taas pyritään kuvaamaan se, mikä on tyypillistä eikä niinkään sitä, mikä on mahdollista (Grönros 2015: 47). Zimmanin (2020) mukaan translingvistiikan yksiä keskeisimpiä ominaispiirteitä on sen tapa käsittää kieli ja identiteetti muuttuvina, joustavina sekä liikkuvina. Transihmiset liikkuvat sukupuolikategorioiden väleillä ja tekevät niiden rajoista joustavia. Sukupuoli-identiteettejä ja -kokemuksia kuvaava kieli taas muuttuu näiden liikehdintöjen vaikutuksesta, mikä asettaa haasteita käytännön leksikografialle, sillä sanakirjaan päätyviltä hakusanoilta edellytetään vakiintuneisuutta sekä käytössä että merkityksessä.

Queer- ja translingvistisiin näkökulmiin nojaten pyrin tarkastelemaan KS:n sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sanastoa translähtöisesti ja asettamalla tutkimuksen keskiöön sukupuolivähemmistöjen kokemukset. Näkökulmat auttavat hahmottamaan sukupuolta ja sen ilmentymistä kielessä kokonaisvaltaisemmin ja kyseenalaistamaan sanakirjassa ilmeneviä sukupuoleen liittyviä valtarakennelmia ja niihin kytkeytyviä ideologioita.

3 Tutkimusaineisto ja analyysimenetelmä

Tässä luvussa esittelen tutkimusaineiston ja analyysimenetelmän. Ensiksi kuvailen Kielitoimiston sanakirjan taustaa alaluvussa 3.1.1 ja Sateenkaarisanaston ja Tasa-arvosanaston vertailuaineistona alaluvussa 3.1.2. Aineistolähteiden esittelyn jälkeen käyn läpi tutkimusaineiston rajauksen ja keräämisen alaluvussa 3.1.3, minkä jälkeen kuvailen analyysimenetelmän alaluvussa 3.2.

3.1 Aineisto

3.1.1 Kielitoimiston sanakirjan taustaa

Kielitoimiston sanakirja on syntynyt osaksi suomalaisten sanakirjojen jatkumoa. Se on uusittu ja laajennettu versio Suomen kielen perussanakirjasta ja sen verkkoversiosta CD-Perussanakirjasta, jotka puolestaan pohjautuvat Nykysuomen sanakirjaan (Kotus b). NS ilmestyi vuosina 1952–1961 kuusiosaisena teoksena, ja se on ensimmäinen kattava sanakirja suomen kielen keskeisestä sanastosta. Sen yli 200 000 hakusanaa kuvaa 1900-luvun alkuvuosikymmenten kieltä sisältäen yleiskielen sanojen lisäksi huomattavasti vanhaa ja murteellista sanastoa. (Kotus g.) Vaikka NS:n sisältö on pysynyt koskemattomana yli 60 vuotta useista uusintapainoksista huolimatta (Haarala 1994), vedotaan siihen Lehtosalon ja Tyysterin (2015, 10) mukaan yhä 2000-luvulla kuin se kuvaisi nykykieltä. Toisaalta tämä kertoo sanakirjojen käyttötaidon puutteesta (mt. 10), toisaalta NS:n arvostuksesta ja asemasta.

Nykysuomen sanakirjaa seurasi Suomen kielen perussanakirja, joka ilmestyi painettuna versiona vuosina 1990–1994 ja sähköisenä versiona vuonna 1997 (Kotus i). PS:sta oli tarkoitus tehdä NS:n yksiosainen ajantasaistettu tiivistelmä, mutta NS:n vanhentuneen sisällön takia tavoitetta jouduttiin muuttamaan (Haarala 1994). NS:n aineistonkeruu lopetettiin jo vuonna 1938, minkä seurauksena NS:n ja PS:n ajallinen ero oli ehtinyt kasvaa jo noin puolen vuosisadan mittaiseksi siinä vaiheessa, kun PS:aa alettiin työstämään. Kyseisten vuosikymmenten aikana suomen yleiskielen sanasto oli karttunut huomattavasti esimerkiksi tekniikan aloilla, lääketieteessä ja yhteiskunnan eri tasoilla. (Haarala–Nissinen 1994.) 1900-luvun lopulla oli tarve uudistetulle ja ajankohtaiselle sanakirjalle, ja lopulta PS:lla pyrittiin tarjoamaan 1990-luvun aikaisen suomen yleiskielen sanaston laajempi esittely, jolla korvattiin NS nykykielen kuvaajana (Haarala 1994).

Suomen kielen perussanakirjaa seurasi Kielitoimiston sanakirja. KS on suomen yleiskieltä kuvaava sanakirja, jota toimitetaan Kotimaisten kielten keskuksessa eli Kotuksessa. Se on ajantasaisin yksikielinen suomen kielen sanakirja, joka kattaa yli 100 000 hakusanaa. Yleiskielen sanakirjana KS pyrkii kuvaamaan kielen sellaiset sanat, jotka ovat yleisiä, vakiintuneita ja tyypillisiä. Keskeisimmän sanaston lisäksi sanakirja sisältää myös joitakin vierassanoja, arkikielisiä ja erikoisalojen sanoja sekä slangi- ja murre sanoja. Hakusanojen ja merkityksenselitteiden lisäksi KS tarjoaa tietoa sanojen oikeinkirjoituksesta, ääntämisestä, taivutuksesta, tyyllisävyistä sekä käytöstä ja käyttöyhteyksistä, joten sillä on rooli myös kielioppaana. (Kotus a.) KS ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 2004 sähköisenä versiona. Tämän jälkeen KS:sta on ilmestynyt vielä 13 versiota, joista painettuja versioita on kaksi. Vuodesta 2014 lähtien KS:n verkkoversio on ollut ilmainen kaikille käyttäjille, ja sitä päivitetään noin kerran vuodessa. (Kotus d.) Sanakirjan uusin päivitysversio on keväältä 2024, mutta tässä tutkielmassa tarkastellaan vuoden 2022 versiota.

KS valikoitui tämän tutkielman tarkastelun kohteeksi, sillä se on ajantasaisin suomen kielen sanakirja ja ainoa suomen yleiskielen sanakirja, josta löytyy nykikäsitteitä vastaavaa sukupuolen moninaisuuden liittyvää sanastoa. Koska KS on säännöllisesti päivitettävä sanakirja, on tämän tutkielman tuloksilla mahdollista vaikuttaa KS:n tulevaisuuteen. Tämä taas palvelee tutkielman tavoitetta edistää yhdenvertaisempaa sanakirjan toimittamista.

3.1.2 Sateenkaarisanasto ja Tasa-arvosanasto vertailuaineistona

KS:n lisäksi hyödynnän vertailuaineistona Setan Sateenkaarisanaston ja THL:n Tasa-arvosanaston selitteitä sukupuolen moninaisuuden liittyvistä sanoista. Seta on vuonna 1974 perustettu ihmisoikeusjärjestö, joka ajaa sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjen oikeuksia Suomessa ja kansainvälisesti. Seta tekee vaikuttamistyötä esimerkiksi nostamalla esiin seksuaaliseen suuntautumiseen, sukupuoli-identiteettiin ja sukupuolen ilmaisuun kytkeytyviä seikkoja ihmisoikeuskeskusteluissa ja ajankohtaisessa politiikassa sekä vaalikampanjoita järjestämällä ja hallitusohjelmataavoitteita asettamalla. Setan yhteydessä toimii myös Sukupuolen moninaisuuden osaamiskeskus (SMOK), joka keskittyy transihmisille, intersukupuolisille, sukupuoliristiriitaa tai sukupuoltaan pohtiville ihmisille sekä heidän läheisilleen tarkoitettujen tukipalveluiden tarjoamiseen ja kehittämiseen. (Seta 2023a.) Sateenkaarisanasto on Setan sivuilla julkaistu sanasto sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöjä koskevista sanoista. Sanasto on jaettu viiteen alaotsikkoon, joista tässä tutkielmassa tarkastellaan *Sukupuolten moninaisuus* -otsikon alle sijoittuvia sanoja ja niiden selitteitä.

Muiden alaotsikkojen aiheet liittyvät seksuaalisen suuntautumisen moninaisuuteen, perheiden ja suhteiden moninaisuuteen, ihmisoikeuksiin ja yhdenvertaisuuteen sekä sateenkaarikulttuuriin ja -yhteisöön. Suomenkielisten määritelmien lisäksi osa sanoista on määritelty myös viittomakielellä. Sanastoa päivitetään vuosittain asiantuntija-arvioiden perusteella. Viimeisin päivitys on tehty 3.10.2024, mutta tässä tutkielmassa hyödynnetään edellisen päivityksen versiota vuodelta 2023. (Seta 2023b.)

THL eli Terveyden ja hyvinvoinnin laitos on itsenäinen valtion asiantuntija- ja tutkimuslaitos, joka toimii hallinnollisesti sosiaali- ja terveysministeriön alaisuudessa. Tutkimus- ja asiantuntijatyön tavoitteena on sairauksien ja sosiaalisten ongelmien ehkäiseminen, hyvinvointiyhteiskunnan kehittäminen sekä sosiaali- ja terveydenhuollon järjestelmän ja sosiaaliturvan tukeminen. THL tarjoaa myös tietoa ja ratkaisuja sidosryhmille, kuten valtion, kuntien ja hyvinvointialueiden päättäjille. (THL 2024b.) THL:n julkaisemaan Tasa-arvosanastoon on koottu sukupuoleen ja tasa-arvoon liittyviä termejä ja niiden määritelmiä, joita hyödynnetään lainsäädännössä, tutkimuksessa, julkisessa keskustelussa ja tasa-arvotyössä. Sanastossa on sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja, joita käsittelen tässä tutkielmassa, mutta myös tasa-arvotyöhön liittyviä termejä, kuten *intersektionaalisuus*, *palkkasyrjintä* ja *sukupuolen mukainen segregatio*. Sanaston tavoitteena ei ole pelkästään kuvata sukupuolten tasa-arvoon liittyviä sanoja, vaan aktiivisesti purkaa sukupuoleen perustuvia vahingollisia normeja ja stereotypioita. Viimeisin päivitys tehty 8.12.2023, ja tässä tutkielmassa tarkastellaan kyseisen päivityksen versiota. (THL 2023.)

Sateenkaarisanaston ja Tasa-arvosanaston selitteet toimivat KS:n sana-artikkelien vertailukohtana. Vertailulla pyrin laajentamaan tutkielman analyttistä näkökulmaa ja saamaan tukea omille aineistosta tekemilleni havainnoille. Kyseiset sanastot valikoituivat vertailuaineistoksi niiden asiantuntijuuden ja laajuuden takia. Sateenkaarisanaston valintaan vaikutti Setan toimijuus sukupuolen moninaisuuden asiantuntijana ja sukupuolivähemmistöjen oikeuksien ajajana. Tasa-arvosanaston valintaan taas vaikutti THL:n yhteiskunnallinen asema ja se, että sanastoa käytetään yhteiskunnallisesti merkittävässä työssä, kuten lainsäädännössä. On kuitenkin otettava huomioon se, että myös Setan ja THL:n määritelmät on kirjoitettu tietystä näkökulmasta, eivätkä ne ole siten täysin objektiivisia tai immuuneja virheille, yleistyksille tai yksinkertaistuksille. Sanastoja ei siis ole tarkoitus tarkastella täysin neutraaleina tai ilman kriittistä otetta. Molempien sanastojen esipuheissa tuodaan kuitenkin ilmi se, että kieli ja käsitykset muuttuvat jatkuvasti ja että sanojen ymmärtämiseen ja käyttämiseen vaikuttavat

henkilön yksilölliset kokemukset (Seta 2023b; THL 2023). Ne eivät toisin sanoen väitäkään määrittelevänsä sanoja tyhjentävästi.

KS:n ja vertailuaineistojen lähtökohdat ja tavoitteet ovat erilaisia, mikä mahdollisesti vaikuttaa niiden tapoihin käsitellä tämän tutkielman aineistoksi valittuja hakusanoja. Sateenkaarisanastossa on tarkoituksena ohjata lukija nykyisin käytössä olevien termien pariin ottamatta kantaa sanaston historiaan ja sen ongelmakohtiin. Näkökulma on sukupuolivähemmistöissä ja heidän tavassaan puhua itsestään ja toisistaan. Tasa-arvosanastolla on laajempi yhteiskunnallinen näkökulma, jossa kuitenkin pyritään ottamaan huomioon vähemmistöjen oma näkökulma. KS taas kuvaa kieltä ja sitä, miten ihmisen sitä yleisesti käyttävät. Näkökulma pyritään pitämään mahdollisimman objektiivisena, kallistumatta minkään tietyn ryhmän puolelle. Miten näistä aiheutuvat mahdolliset erot näkyvät aineistossa? Käsittelen sitä analyysiluvussa 4.1.

3.1.3 Tutkimusaineiston rajaaminen ja kerääminen

Tutkielman aineisto koostuu KS:n sana-artikkeleista, jotka liittyvät sukupuolen moninaisuuteen. Sana-artikkeleita on yhteensä 12, ja niiden hakusanat ovat aakkosjärjestyksessä *androgyninen*, *cissukupuolinen*, *intersukupuolinen*, *mies*, *muunsukupuolinen*, *nainen*, *sukupuoleton*, *transihminen*, *transseksuaali*, *transsukupuolinen*, *transu* ja *transvestiitti*. Osalla aineiston hakusanoista on lähikäsitteitä, joilla on KS:ssa omat sana-artikkelinsa. Esimerkiksi androgyniaan liittyen löytyy kolme hakusanaa, jotka ovat *androgynia*, *androgyni* ja *androgyninen*. Useamman lähikäsitteen tapauksissa olen valinnut tarkasteltavaksi sen hakusanan, jolla voidaan viitata ihmiseen (*androgyni*, *androgyninen*) eikä ilmiöön (*androgynia*) ja jonka sana-artikkeli on sisällöltään monipuolisin. KS:ssa on selitteet sekä *androgynille* että *androgyniselle*, mutta *androgynisen* selite on kattavampi ja selitteen lisäksi sana-artikkelissa on kaksi esimerkkiä. Tästä syystä olen valinnut näistä lähikäsitteistä tarkasteltavaksi *androgynisen*. Olen käyttänyt samoja kriteereitä myös muiden hakusanojen valinnassa.

Vertailuaineistoksi olen poiminut Setan Sateenkaarisanastosta ja THL:n Tasa-arvosanastosta KS:n sana-artikkelien hakusanoja vastaavat sanat ja niiden määritelmät. Vertailuaineistot eivät sisällä kaikkia tarkasteltavia hakusanoja. Sateenkaarisanastossa on määritelty kaikki tarkasteltavat hakusanat lukuun ottamatta *transseksuaalia* ja *transua*. Tasa-arvosanastossa taas on määritelty muut sanat paitsi *androgyninen*, *mies*, *nainen*, *sukupuoleton*, *transseksuaali* ja *transu*. Joidenkin hakusanojen kirjoitusmuoto on erilainen eri aineistoissa. Esimerkiksi

cissukupuolinen on KS:ssa ja Tasa-arvosanastossa muodossa *cissukupuolinen* ja Sateenkaarisanastossa lyhennettynä muodossa *cis*.

Keräsin aineiston KS:sta verkkoversion haulla ja vertailuaineistoista poimimalla hakusanat selitteineen sanastoista joulukuussa 2023. Kokosin aineiston analyysia varten Exceliin neljän sarakkeen taulukkoon. Ensimmäisessä sarakkeessa on hakusana, toisessa KS:n selite hakusanalle, kolmannessa Setan selite ja neljännessä THL:n selite. KS:n toimitusta koskevaa analyysia varten keräsin artikkeleita Kotuksen sivuilta vuoden 2024 keväällä. Artikkelien valinnassa kiinnitin huomiota siihen, miten niissä kuvaillaan ja kommentoidaan KS:n toimittamista.

3.2 Analyysimenetelmä

Tutkielmassa hyödynnän Chenin (2019) ehdottamaa analyyttistä viitekehystä, joka perustuu Fairclough'n (1992) laatimaan kolmiosaiseen kriittisen diskurssintutkimuksen analyyttiseen viitekehukseen, jonka esittelin lyhyesti alaluvussa 2.1. Chenin luoma viitekehys koostuu kolmesta osasta, jotka ovat: 1. Sanakirja tekstinä, 2. Sanakirja diskursiivisena käytänteenä ja 3. Sanakirja sosiaalisena käytänteenä. Ensimmäisessä osassa tarkastellaan sanakirjaa tekstinä kiinnittämällä huomio esimerkiksi valittuihin sanoihin, niiden määritelmiin ja annettuihin esimerkkeihin. Toisessa osassa tulkitaan tekstin ja vuorovaikutuksen suhdetta tarkastelemalla sanakirjan tuottamista, levitystä ja vastaanottoa. Viimeiseksi huomio kiinnitetään siihen sosiaaliseen kontekstiin, jossa sanakirja on tuotettu ja jossa sitä käytetään analysoimalla sanakirjasta esiin nousevia ideologioita ja vallan muotoja sekä näiden uudelleenrakentumista, haastamista ja muuttumista.

Olen muokannut KS:n sana-artikkeleita tekstiin siten, että hakusana on lihavoitu, esimerkit on kursivoitu ja käyttöalamerkinnot on lihavoitu, kursivoitu ja kirjoitettu pienemmällä fontilla. Tutkielman kannalta tarpeettomat tiedot, kuten vaihtoehtoiset kirjoitusasut, olen jättänyt pois. Sana-artikkelit *miehelle* ja *naiselle* olen lyhentänyt siten, että vain eri merkitysryhmien selite ja ensimmäinen esimerkki on otettu mukaan. Setan ja THL:n määritelmiä ei ole sisällytetty tekstiin ollenkaan tilan säästämiseksi. KS:n *miehen* ja *naisen* täysimittaiset selitteet löytyvät liitteestä 1, Sateenkaarisanaston selitteet liitteestä 2 ja Tasa-arvosanaston selitteet puolestaan liitteestä 3.

4 Aineiston analyysi

Aineiston analyysi on jaettu tutkimuskysymysten ja Chenin (2019) ehdottaman analyttisen viitekehyksen mukaan kolmeen osaan. Luvussa 4.1 tuon ilmi, mitä sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja Kielitoimiston sanakirjaan on valittu ja toisaalta, mitä ei. Tämän jälkeen kuvailen, millaisia sanakirjan merkityksenselitteet ovat ja millaisia niihin liittyvät mahdolliset esimerkit ja käyttöalan kommentit ovat. Luvussa 4.2 pyrin hahmottamaan sitä, miten Kielitoimiston sanakirjaa tuotetaan tarkastelemalla Kotuksen sivuilta löytyviä sanakirjan toimitukseen liittyviä tekstejä ja pohdin sitä, minkälaisia vaikutuksia toimitustyöllä on sanakirjaan diskurssina. Viimeisessä analyysiluvussa 4.3 analysoin sanakirjaa sosiaalisena käytänteenä kiinnittämällä huomion Kielitoimiston sanakirjasta esiin nouseviin sukupuolen moninaisuuteen liittyviin ideologioihin ja valtasuhteisiin.

4.1 Sanakirja tekstinä

4.1.1 Mitä sanoja Kielitoimiston sanakirjasta löytyy ja mitä ei

Sanakirja ei voi käsittää kielen koko sanastoa, mutta yleiskielen sanakirjaan sisältyy oletus siitä, että se kuvaa kielen yleisen sanaston. Sanakirjantoinittajat joutuvat vetämään rajoja sen suhteen, miten yleistä sanan käytön tulee olla, jotta sana voidaan sisällyttää sanakirjaan ja miten yleisyys ylipäättään mitataan. Kaikkia sanoja, merkityksiä, käyttötapoja, rinnakkaisasuja tai variaatiota ei voida sanakirjassa kuvata. Se, mitä sanoja sanakirjaan sisällytetään tai jätetään sisällyttämättä, on kuitenkin aina kannanotto. (Grönros 2015: 42.) Hornscheidt'n (2008: 113) mukaan hakusanojen havainnointi voikin kertoa siitä, mitä pidetään kyseisen yhteiskunnan tai kulttuurin kannalta keskeisinä käsitteinä ja toisaalta mitä ei, minkä takia tarkastelen aluksi sitä, mitä sanoja KS:aan on valittu sisällyttää.

Taulukko 1 kuvaa sitä, mitä sukupuolen moninaisuuteen liittyviä hakusanoja KS:sta ja vertailuaineistoista löytyy ja ei löydy. Ruksi (x) sanakirjan tai sanaston nimen alapuolella merkkää sitä, että hakusana löytyy ja se on määritelty aineistossa. Taulukon hakusanan kirjoitusasu noudattaa KS:n muotoilua niiden hakusanojen kohdalla, jotka löytyvät KS:sta ja muiden hakusanojen kohdalla Sateenkaarisanaston muotoilua. Taulukossa on lihavoitu ne hakusanat, jotka kuuluvat tämän tutkielman aineistoon.

Taulukko 1 Kielitoimiston sanakirjasta, Sateenkaarisanastosta ja Tasa-arvosanastosta löytyvät hakusanat.

Hakusana	Kielitoimiston sanakirja	Sateenkaarisanasto	Tasa-arvosanasto
androgyninen	x	x	
binääri/ei-binääri		x	
cissukupuolinen	x	x	x
intersukupuolinen	x	x	x
mies	x	x	
muunsukupuolinen	x	x	x
nainen	x	x	
neutri		x	
sukupuoleton	x	x	
trans		x	
transfemiini		x	
transihminen	x	x	x
transmaskuliini		x	
transmies		x	
transnainen		x	
transseksuaali	x		
transsukupuolinen	x	x	x
transtaustainen		x	
transu	x		
transvestiitti	x	x	x

Aineistojen määrällinen vertailu paljastaa, että sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja on määritelty KS:ssa 12 (kun lähikäsitteet, kuten *androgynia*, *androgyni* ja *androgynien*, lasketaan yhtenä), Sateenkaarisanastossa 18 ja Tasa-arvosanastossa 6. Vaikka Tasa-arvosanastossa on määritelty näistä vain kuusi sanaa, on siellä mainittu muiden sanojen määritelmien yhteydessä esimerkiksi *transfemiini* ja *sukupuoleton*. Myös Sateenkaarisanastossa on määritelmien yhteydessä mainittu muita sanoja, kuten *gender fluid*, *gender queer*, *cismies* ja *cisnainen*. Taulukko ei siis kata kaikkia sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja.

Sateenkaarisanasto on näistä aineistoista määrällisesti laajin, mutta KS ei jää paljoa jälkeen. KS:n hakusanat myös edustavat sukupuolen moninaisuutta melko kattavasti. Hakusanat kuvaavat niin sukupuoli-identiteettiä (esim. *mies* ja *muunsukupuolinen*), sukupuolen ilmaisua (esim. *androgyni* ja *transvestiitti*), edellisten vastaavuutta syntymässä määritettyyn

sukupuoleen (esim. *cis-* ja *transsukupuolinen*) kuin anatomisen sukupuolen variaatiota (*intersukupuolinen*). Sanakirjan toimituksessa on siis huomattu laajempi yhteiskunnallinen kehitys, jossa sukupuoli tunnistetaan yhä paremmin moninaisena ilmiönä, jota ei voi jakaa kahteen, yksiselitteisesti toisistaan erotettavaan vastakkaiseen sukupuoleen ja jossa sukupuolen moninaisuus koskee *trans-* ja *intersukupuolisten* ihmisten lisäksi myös *cissukupuolisia*.

Vaikka KS:aan valitut hakusanat kuvaavat sukupuolen moninaisuutta pääpiirteittäin, puuttuu sieltä paljon sellaisia sanoja, jotka viittaavat johonkin tiettyyn sukupuolikokemukseen tai -identiteettiin. Sanakirjassa on esimerkiksi määritelty sana *transsukupuolinen*, joka voi olla sukupuoli-identiteetti sellaisenaan, mutta joka voi myös olla kattokäsitteenä erilaisille transsukupuolisuuden muodoille. Näitä eri alakäsitteitä, kuten *transnainen* ja *transfeminiini*, on määritelty Sateenkaarisanastossa, mutta ne puuttuvat KS:sta. Myös *cissukupuolisen* alle sijoittuvat sanat *cismies* ja *cisnainen* puuttuvat KS:sta. Näitä ei kuitenkaan ole määritelty myöskään vertailuaineistoissa, vaikka ne mainitaankin Sateenkaarisanastossa *cissukupuolinen*-sanan määritelmässä. Huomattavaa on myös se, että KS:sta ei löydy substantiivia *cissukupuolisuus*, vaikka aineiston kaikkien muiden adjektiivien, pois lukien *sukupuoleton*, parina on myös ilmiöön viittaava substantiivi. Hakusanojen välillä on siis havaittavissa epäsymmetriaa. Yhdessäkään aineistossa ei myöskään mainita sanaa *endosukupuolinen*, joka on vastakohta sanalle *intersukupuolinen*.

Sukupuolen monianisuuden laaja kuvaus kertoo sanakirjan kehityksestä, mutta sanakirjasta löytyy myös vanhentuneita ja pejoratiivisia sävyjä sisältäviä sanoja. KS:ssa on hakusanat sanoille *transseksuaali* ja *transu*, jotka molemmat ovat nykyisin ongelmallisia. *Transseksuaali* ja *transvestiitti* ovat varhaisimmat transsukupuolisuutta kuvaavat sanat. Alkujaan *transvestiitilla* kuvattiin sellaisia ihmisiä, jotka eivät tarvinneet sukupuolenkorjaushoitoja, mutta joille silti oli tärkeää ilmaista sukupuoltaan esimerkiksi niin sanotun vastakkaisen sukupuolen vaatteilla. *Transseksuaalilla* taas viitattiin henkilöihin, jotka tarvitsivat sukupuolenkorjaushoitoja. (Leino 2016: 450.) Suomalainen transyhteisö on kuitenkin jo 1990-luvulta alkaen ilmaissut *transseksuaalin* olevan harhaanjohtava sana, sillä *seksuaali*-loppuosa antaa vaikutelman siitä, että ilmaus liittyisi seksuaalisuuteen, vaikka sillä on alusta alkaen viitattu henkilöihin, jotka kokevat sukupuoliristiriitaa. *Transseksuaalin* tilalle onkin ehdotettu täsmällisempää ja seksuaalisoinnin välttävää ilmausta *transsukupuolinen*, joka on nykyisin laajalti käytössä transyhteisön lisäksi lainsäädännössä, lääketieteessä ja mediassa. *Transseksuaalia* taas näkee nykyään käytettävän pornoteollisuudessa ja konservatiivisten ryhmien keskuudessa ajamassa niiden omaa, sukupuolivähemmistöjä syrjivää agenda. (Mts.

452–454.) *Transseksuaalia* ei ole määritelty Sateenkaarisanastossa tai Tasa-arvosanastossa, mutta se mainitaan jälkimmäisessä *transsukupuolisen* määritelmässä. *Transu* taas koetaan lähes yksimielisesti loukkaavaksi sanaksi, eikä sitä ole mainittu kummassakaan vertailuaineistossa.

Hakusanojen vertailu KS:n edeltäjään PS:aan osoittaa, että suurin osa hakusanoista on lisätty vasta KS:aan. PS:sta löytyy ainoastaan hakusanat *mies*, *nainen*, *transseksuaali* ja *transvestiitti*. Näiden lisäksi PS:ssa on määritelty *androgyninen*, mutta ainoastaan biologisessa merkityksessä, ilman ihmisviitteistä määritelmää. Käsittelen näiden sanojen selitteiden mahdollisia eroja PS:n ja KS:n välillä myöhemmin luvussa 4.1.2 sanakohtaisesti. Vaikka sukupuolen moninaisuutta kuvaava sanasto on kehittynyt sateenkaariyhteisön keskuudessa jo pidempään, on se tullut laajempaan käyttöön erityisesti 2000-luvulla, vasta PS:n julkaisun jälkeen. Täten ei ole yllättävää, että suurinta osaa tämän tutkielman aineistosta ei löydy PS:sta.

Transsukupuolisuuteen liittyvien sanojen kehittyminen kuvastaa sitä, miten transihmiset ja heidän kokemuksensa on nähty niin transyhteisön sisällä kuin ulkopuolisissa tahoissa, kuten lääketieteessä ja oikeusjärjestelmässä (Leino 2016: 449). Tämä heijastuu sanakirjaan, josta on havaittavissa transsukupuolisuuteen ja muihin sukupuolivähemmistöihin liittyvän sanaston kehitys ja sen monimuotoisuus. Vaikka KS:ssa on hakusanat useille sukupuolen moninaisuutta kuvaaville sanoille, ei se kata täysin sitä laajaa kokemusten kirjoa ja sen kielellistä variaatiota, joka sukupuolen moninaisuuteen liittyy. Kenen näkökulmasta hakusanat kertovat? Käsittelen kysymystä myöhemmin luvussa 4.2.

4.1.2 Miten sanoja määritellään

Merkityksenselitteet ovat keskeisessä osassa yksikielisten sanakirjojen sana-artikkeleita (Hornscheidt 2008: 116). Selitteet kertovat siitä, minkälaisia merkityksiä sanoihin liitetään ja minkälaisia asenteita niihin mahdollisesti yhdistetään yhteiskunnassa tai sanakirjantoimituksessa. Tässä luvussa tarkastelen aineistoon valittujen hakusanojen sana-artikkeleita kiinnittämällä huomion erityisesti merkityksenselitteisiin sekä mahdollisiin esimerkkeihin ja käyttöalamerkintöihin. Analyysi etenee hakusanojen mukaan aakkosjärjestyksessä.

Androgyninen

androgyninen 1. biol. kaksineuvoinen, kaksisukupuolinen, hermafrodiittinen. 2. (ihmisestä:) jossa miehiset ja naiselliset sukupuoliominaisuudet ovat sekoittuneet; androgyniaan liittyvä, sitä osoittava. *Tyyliellän androgyninen ihmishahmo. Persoonallisuuden androgyniset piirteet.* (KS 2022.)

KS:n *androgynisen* määritelmässä on kaksi merkitystä, joista ensimmäinen liittyy muunlajisten eläinten ja kasvien biologiaan ja toinen ihmisiin. Sanakirjoissa merkitysten välinen järjestys voi perustua esimerkiksi yleisyyteen, keskeisyyteen, etymologiaan tai konkreettisuuteen, ja sen valinnalla sanakirjantoimittaja ottaa kantaa merkitysten väliseen hierarkiaan (Lehtosalo–Tyysteri 2015: 13). Kyseessä olevan sana-artikkelin merkitysten järjestystä saattaa selittää se, että PS:ssa *androgynisen* sana-artikkelissa annetaan merkitykseksi ainoastaan ensimmäinen. Sana-artikkelia muokatessa uusi, ihmiseen viittaava merkitys on saattanut tuntua luontevammalta laittaa aikaisemman merkityksen perään. Nykyisin androgynia yhdistetään kuitenkin usein nimenomaan ihmisiin ja sukupuolen ilmaisuun.

Toinen merkityksenselite on jaettu puolipisteellä kahteen merkitykseen. Ensimmäisellä viitataan ihmiseen ja toisella androgyniaan liittyviin asioihin. Ihmiseen viittaavassa selitteen osassa androgynia määritellään miehisten ja naisellisten sukupuoliominaisuuksien sekoittumisella. Biologian sanakirjan (Tirri–Lehtonen–Lemmetyinen–Pihakaski–Portin 2001) mukaan sukupuoliominaisuudet jaetaan primaarisiin sukupuoliominaisuuksiin, joita ovat sukupuolielimet sukupuolirauhasineen ja sekundaarisiin sukupuoliominaisuuksiin, joita ovat kaikki muut sukupuoliä erottavat ominaisuudet, kuten ruumiin rakenne, karvoitus ja käyttäytyminen. Sukupuoliominaisuus on kuitenkin sanavalintana harhaanjohtava, sillä sitä käytetään puhuttaessa sukupuolesta biologisena ilmiönä. Vaikka ihmisen fyysisiä piirteitä, kuten kasvopiirteitä, voi kuvailla androgynisiksi, ei androgynisyys liity ihmisen niin sanottuun biologiseen sukupuoleen. Merkityksenselite muistuttaakin huomattavan paljon KS:n selitettä sanalle *intersukupuolinen*. Androgynia ei kuitenkaan ole verrattavissa intersukupuolisuuteen, jota käsittelen myöhemmin tässä luvussa. Harhaanjohtavuuden lisäksi merkityksenselite sivuttaa androgynisyyden moninaisuuden, sillä siinä ei oteta huomioon sukupuolen ilmaisua, sukupuoli-identiteettiä tai sukupuoli-identiteettiä. Sateenkaarisanastossa androgynisyyden ilmenemisen monimuotoisuus tuodaan ilmi mainintana tyylistä ja sukupuoli-identiteetistä sekä puhumalla feminiinisistä ja maskuliinista piirteistä ja ominaisuuksista yhdistämättä niitä yksinomaan kehollisuuteen.

Sana-artikkelissa on kaksi esimerkkiä, joista ensimmäisessä viitataan ulkomuotoon ja toisessa persoonallisuuden piirteisiin. Esimerkeillä on mahdollisesti pyritty tarkentamaan sitä, että androgynisyys voi liittyä niin ihmisen ulkoiisiin kuin sisäisiin ominaisuuksiin. Kummankin esimerkin kohdalla on kuitenkin epäselvää, mitä niillä tarkalleen ottaen tarkoitetaan. Ensimmäisessä esimerkissä huomio kiinnittyy sanavalintoihin *tyylitelty* ja *ihmishahmo*.

Kummallakaan sanalla ei viitata tyypillisesti ihmiseen, joten esimerkiksi mahdollisesti kuvataan jotain androgyniaan liittyvää. Esimerkistä ei kuitenkaan voi päätellä, mikä on sanan *ihmishahmo* tarkoite, mitä tarkoitetaan sen *tyylittelyllä* tai kuka ihmishahmon on ylipäänsä tyylitelty. Kysymyksiä herättää myös se, mitä tarkoitetaan toisen esimerkin ”persoonallisuuden androgyynisillä piirteillä”. Persoonallisuuden piirteitä ei ole luontevaa jakaa miehisiin ja naisellisiin, saatikka androgyynisiin. Puhe sukupuolen mukaan tyypitellyistä persoonallisuuspiirteistä pohjautuukin yleensä stereotyyppioihin. Esimerkkien analysoiminen osoittaa, että esimerkit eivät kuvaa *androgyyninen*-sanalle tyypillisiä käyttöyhteyksiä tai tue sanakirjan käyttäjää sen merkityksen ymmärtämisessä.

Cissukupuolinen

cissukupuolinen henkilöstä jonka sukupuoli-identiteetti vastaa hänelle syntymän yhteydessä määritettyä sukupuolta. (KS 2022.)

KS:n määrittelee sanan *cissukupuolinen* sukupuoli-identiteetin ja syntymässä määritetyn sukupuolen vastaavuuden kautta. Tämä on sanan vakiintunut merkitys, ja se toistuu myös vertailuaineistoissa. Sanan alkuperä on kiistanalainen, mutta sen englanninkielinen ensiesiintyminen ajoitetaan 1990-lukuun ja popularisoituminen 2000-lukuun (Dame 2017). *Cissukupuolinen* on siis sanana suhteellisen nuori, ja sen merkitys on säilynyt lähes samana sanan muodostumisen jälkeen, mikä erottaa sen monista muista aineiston sanoista, joiden historia on monipolvisempi. Sanaan ei liity erityisiä tyylisävyjä eikä sen historiassa ole ollut sen merkitykseen tai käyttöön liittyviä epävarmuuksia. Tästä syystä sanan määritelmän kirjoittaminen on todennäköisesti ollut suoraviivaisempaa kuin monien muiden tämän tutkielman aineiston sanojen.

Cissukupuolisen etuliite *cis* tarkoittaa latinaksi ”tällä puolen”, ja se on vastakohta *transsukupuolisen* etuliitteelle *trans*, joka tarkoittaa ”toisella puolen”. *Cissukupuolinen* on muodostunut termiksi, jotta muihin kuin transihmisiin voitaisiin viitata jollakin ei-normittavalla tavalla ja jotta *nainen* ja *mies* eivät oletusarvoisesti tarkoittaisi vain ei-transsukupuolista naista ja miestä. (Stryker 2017: 13.) Vertailuaineistojen määritelmässä tuodaan ilmi *cissukupuolisen* vastakohta *transsukupuolinen*, mutta KS:ssa ei. Vertailuaineistojen *transsukupuolinen* määritelmässä ei kuitenkaan mainita *cissukupuolisuutta*, mikä tekee määritelmistä keskenään epäsymmetrisiä. Cis- ja transsukupuolisuuden vastakohtaisuus on toisaalta keskeistä, mutta ei sanojen merkityksen ymmärtämisen kannalta välttämätöntä. Sanojen semanttinen sisältö on mahdollista ymmärtää toisistaan erillään, vaikka ilmiön laajempi konteksti jäisi kuvaamatta.

Toisin kuin KS:ssa, Setan ja THL:n sanastoissa *cissukupuolisuus* määritellään sukupuoli-identiteetin lisäksi sukupuolen ilmaisuuden kautta, joka on cissukupuolisella tyypillisesti sukupuoleen kulttuurisesti liitettyjen odotusten mukaista. Tasa-arvosanasto tuo määritelmässään selkeästi esiin sen, että cissukupuolisen ihmisen sukupuolen ilmaisuus voi kuitenkin olla moninaista, eikä se välttämättä rajoitu sukupuoleen kulttuurisesti liitettyihin tyypillisiin tapoihin. Sateenkaarisanastossa tätä ei tuoda ilmi, minkä takia määritelmä saattaa välittää lukijalle vääristyneen kuvan. Vaikka Sateenkaarisanastoon ja Tasa-arvosanastoon on valittu sisällyttää sukupuolen ilmaisuus osaksi määritelmää, ei se ole cissukupuolisuutta määrittävä tekijä. Tämän takia KS:n valinta määritellä cissukupuolisuus ainoastaan sukupuoli-identiteetin ja syntymässä määritetyn sukupuolen vastaavuudella on perusteltu. Vaikka KS:n määritelmä sanalle cissukupuolinen on rajatumpi kuin Sateenkaarisanaston ja Tasa-arvosanaston määritelmät, kiteyttää KS määritelmään oleellisimman. Merkityksenselite on neutraali, eikä se vahvista käsitystä cissukupuolisuudesta oletusarvona tai normina suhteessa transsukupuolisuuteen.

KS:n määritelmä eroaa Sateenkaarisanaston ja Tasa-arvosanaston määritelmistä myös siinä, että puhuttaessa syntymässä määritetystä sukupuolesta KS käyttää verbiä *määrittää* ja Sateenkaarisanasto ja Tasa-arvosanasto verbiä *määritellä*. Molempia verbejä käytetään ilmaisussa sekaisin, ja jopa saman tekstin sisällä saatetaan käyttää eri verbejä eri kohdissa. *Määrittää* on semanttisesti sopivampi verbi ilmaisuun, vaikka *määritellä*-verbi on yhtä lailla vakiintunut käyttöön, mikä näkyy esimerkiksi uudessa translaissa (Translaki 2023/295: 3 §). Sama verbin valinta toistuu KS:n sana-artikkelin *transihminen* selitteessä.

Intersukupuolinen

intersukupuolinen jolla on sekä miehen että naisen sukupuolisia ominaisuuksia.
(KS 2022.)

KS:n selite sanalle *intersukupuolinen* vaikuttaa päällisin puolin tarkoituksenmukaiselta, mutta osa selitteen sanavalinnoista on harhaanjohtavia tai sukupuolen moninaisuuden sivuuttavia. *Intersukupuolinen* on käännöslaina englanninkielisestä sanasta *intersexual*, jonka etuliite *inter* tarkoittaa ’välissä’ (SKES 2024). *Intersukupuolisuudella* tarkoitetaan kehon erilaisia variaatioita, joiden sukupuolitettuja ominaisuuksia, kuten kromosomeja tai sukuelimiä, ei voida määrittää mies- tai naistyypillisiksi.

Sanavalinta *sukupuolinen* on harhaanjohtava, sillä KS:n oman määritelmän mukaan *sukupuolinen* liittyy sukupuoliviettiin ja seksuaalisuuteen. Sanakirjantoimittaja on kuitenkin

mahdollisesti tarkoittanut tässä *androgynisen* määritelmässä tavattuja sukupuoliominaisuuksia. Sukupuoliominaisuuksista puhuminen *androgynisen* selitteessä on harhaanjohtava, kuten edellä avasin, mutta *intersukupuolisen* kohdalla kyse on ihmisen kehon sukupuoliominaisuuksista. Nykyään on kuitenkin usein tapana puhua kehon sukupuolitetuista ominaisuuksista sekä miesten ja naisten ominaisuuksien sijaan mies- ja naistyyppillisistä ominaisuuksista, mikä on nähtävissä sekä Sateenkaarisanastossa että Tasa-arvosanastossa. Sukupuolitettujen ominaisuudet -termi korostaa sukupuoleen liitettyjen ominaisuuksien yhteiskunnallista ja kulttuurista muotoutumista. Siirtyminen mies- ja naistyyppillisyydestä puhumiseen taas ottaa huomioon sen, että ominaisuudet liittyvät tyyppillisesti miehiin ja naisiin, mutta eivät aina. Ilmauksella huomioidaan siten intersukupuoliset ja transsukupuoliset. Intersukupuolisuuteen liittyy paljon vääriä uskomuksia, joten sen oikeanlainen käsittely KS:ssa on tärkeää. Vertailuaineistoissa tuodaan selkeästi ilmi se, että intersukupuolisuus ilmenee ihmisillä eri tavoin ja että sen tunnistaminen ja diagnosoiminen ei aina ole täsmällistä. Huomionarvoista on myös se, että määritelmässä ei ole yläkäsitettä, kuten *ihminen* tai *henkilö*.

Mies

mies 1. täysikasvuinen miessukupuolta oleva ihminen. *Miehet, naiset ja lapset*. 2. miessukupuolen myönteisinä pidettyihin ominaisuuksiin, miehekkyyteen viittaavissa ilmauksissa. *Olla mies paikallaan*. 3. kumppanina. 4. eräissä kiinteissä yhtymissä; (vars. yhdyssanojen jälkiosana) joskus myös yl. ihmisestä, henkilöstä. *Valkoinen mies* valkoihoisesta ihmisestä vars. länsimaisen kulttuurin edustajana. (KS 2022.)

KS:n sana-artikkeli sanalle *mies* pitää sisällään neljä merkitysryhmää, jotka on jaoteltu alaryhmiin. Sana-artikkelin sanamäärä selitteineen ja esimerkkeineen on noin 350, moninkertaisesti enemmän kuin koko tutkielman aineiston sana-artikkelien sanamäärän mediaani 9. *Mies*-sanan ensimmäinen merkitys viittaa sukupuoleen, joten käsittelen tässä erityisesti kyseistä merkitysryhmää.

Mies sukupuolta ilmaisevana sanana määritellään lisääntymisbiologisista lähtökohdista käsin, sillä selitteessä käytetty sana *miessukupuoli* määritellään KS:ssa siittiöitä tuottavana yksilönä. Suomen kielessä ei tehdä eroa niin sanottujen biologisen ja sosiaalisen sukupuolen välille samalla tavalla kuin esimerkiksi englannin kielessä, jossa edeltävään viitataan sanalla *sex* ja jälkimmäiseen sanalla *gender* ja joista käytettäisiin puhuttaessa miespuolisesta ihmisestä sanoja *male* ja *man*. Suomessa samanlaisen eron voisi nähdä *miessukupuolen* ja *miehen* välillä. KS:n sana-artikkelissa niitä ei kuitenkaan eroteta, mikä on ristiriitaista sukupuolen moninaisuuden näkökulmasta, sillä artikkelissa ei huomioida sukupuolikokemusta tai sukupuoli-identiteettiä.

Merkittävä ongelma on myös siinä, että *mies* määritellään ainoastaan biologian kautta, jolloin se sulkee ulkopuolelleen transmiehet ja sellaiset intersukupuoliset miehet, joiden kehot eivät tuota siittiöitä, mutta jotka identifioituvat miehiksi.

Sateenkaarisanastossa *mies* määritellään Suomen toisena juridisena sukupuolena ja yleisenä sukupuoli-identiteettinä. KS:n sana-artikkelissa ei tuoda esiin *miehen* merkitystä juridisena sukupuolena tai sukupuoli-identiteettinä, vaikka muuten erilaisia merkityksiä ja esimerkkejä on useita. Lukuisten eri miesten, kuten *voimamies*, *maisterismies* ja *mitalimies*, lisäksi voisi sana-artikkelissa hyvin olla myös esimerkiksi *transmies* ja *cismies*. Yhdenvertaisuuden ja sukupuolen moninaisuuden tukemisen kannalta voisi olla perusteltua erotella selkeästi mies biologisena, sosiaalisena ja juridisena sukupuolena myös sanakirjassa.

KS:n *miehen* sana-artikkeli on suurelta osin samanlainen kuin PS:ssa, joitakin pieniä muutoksia lukuun ottamatta. Merkittävin muutos on tapahtunut kenties *miehen* 3. merkityksessä, joka määriteltiin PS:ssa ”naisen kumppanina”. Seksuaalivähemmistöjen oikeuksien lisääntymisen myötä KS:ssa on purettu sanakirjan heteronormatiivisuutta muokkaamalla vanhoja kumppanuuteen liittyviä sana-artikkeleita siten, ettei niitä määriteltäisi yksinomaan miesten ja naisten välisiksi. Ensimmäinen merkitysryhmä ei kuitenkaan ole muuttunut, jos muutamaa esimerkkiä ei lasketa. Sana-artikkeli on vanha, ja sen ikä näkyy sukupuolen moninaisuuden sivuuttamisessa.

Muunsukupuolinen

muunsukupuolinen henkilöstä jonka sukupuoli-identiteetti ei ole yksiselitteisesti miehen t. naisen vaan näiden väliltä, näiden yhdistelmä tms. (KS 2022.)

KS määrittelee sanan *muunsukupuolinen* sitä kautta, miten ihmisen sukupuoli-identiteetti suhteutuu mies- ja naissukupuoleen. *Muunsukupuolinen* on suomenkielinen neologismi, joka korvasi samaan käsitteeseen viittaavan englanninkielisen lainasanan *transgender* 2010-luvun paikkeilla. Se on alun perin keksitty todennäköisesti vuonna 2008 sukupuolivähemmistöjen WTFTM-verkkofoorumilla, josta se on levinnyt transyhteisön puheeseen ja diagnostiikkaan. (Leino 2022: 238.)

KS:n selite lähestyy muunsukupuolisuutta ainoastaan suhteessa mies- ja naissukupuoleen. Määritelmän mukaan muunsukupuolisen ihmisen sukupuoli-identiteetti kytkeytyy tavalla tai toisella molempiin binäärisiin sukupuoliin olematta ”yksiselitteisesti” miehen tai naisen. Tällainen lähestymistapa voi auttaa sanakirjan käyttäjää hahmottamaan paremmin, mistä on

kysymys, jos sukupuolen moninaisuus on aiheena käyttäjälle vieras. Koska sukupuoli perinteisesti ymmärretään näiden kahden sukupuolen kautta, on siitä eroavien sukupuoli-identiteettien ja -kokemusten selittäminen auki sanakirjassa mahdollisesti helpointa selittää suhteessa niihin. Myös Sateenkaarisanaston ja Tasa-arvosanaston määritelmässä tuodaan ilmi muunsukupuolisuuden suhde mies- ja naissukupuoleen, mutta niissä ilmaistaan lisäksi binäärisen jaon ulkopuolelle sijoittumisen mahdollisuus. Muunsukupuolinen ihminen itse saattaa hahmottaa oman sukupuolensa binäärisen jaon ulkopuolelta, esimerkiksi suhteessa feminiinisyyteen ja maskuliinisuuteen tai kaikista jaotteluista irrallisena sukupuolettomuutena.

Muunsukupuolisuus ei siis viittaa yhdenlaiseen sukupuolikokemukseen tai -identiteettiin, vaan joukkoon erilaisia kokemuksia. Se voi olla toiselle sukupuoli-identiteetti ja toiselle erilaisia muunsukupuolisuuden variaatioita kuvaava kattokäsite. Vaikka KS ei sana-artikkelissa tuo tätä eksplisiittisesti ilmi, on se mahdollista päätellä selitteestä, jossa annetaan kaksi esimerkkiä ja ilmaistaan lyhenteellä ”tms.” muista mahdollisista variaatioista. Sateenkaarisanastossa ja Tasa-arvosanastossa *muunsukupuolinen*-sanan rooli kattokäsitteenä tuodaan selvemmin esiin luettelemalla joitakin muunsukupuolisuuden alle luettavia ei-binäärisiä sukupuoli-identiteettejä. Vaikka KS:n määritelmä antaa tilaa muunkinlaisille tulkinnoille, ei sanakirjan käyttäjä välttämättä osaa kuvitella tämän jaon ulkopuolelle sijoittuvia identiteettejä, kuten sukupuolettomuutta, pelkän lyhteen avulla.

Nainen

nainen täysikasvuinen naissukupuolta oleva ihminen. *Miehet, naiset ja lapset.*
(KS 2022.)

Kuten sana *mies*, määritellään myös *nainen* lisääntymisbiologian kautta, sillä selitteessä käytetty sana *naissukupuoli* määritellään KS:ssa munasolujen tuottamisen kautta. Selitteen biologiset lähtökohdat ja yksipuolisuus asettavat samanlaisia haasteita sukupuolen moninaisuuden käsittelylle kuin *mies*-sanan artikkeli. Määritelmä sulkee ulkopuolelleen transnaiset ja sellaiset intersukupuoliset naiset, joiden kehot eivät tuota munasoluja. Sana-artikkelissa ei myöskään tuoda esiin sukupuolikokemusta tai sukupuoli-identiteettiä.

Vertailu Sateenkaarisanastoon ja PS:aan tuottaa samanlaiset tulokset kuin sanan *mies* kohdalla. Sateenkaarisanaston määritelmä sanalle *nainen* on täysin samanlainen kuin sen määritelmä sanalle *mies*, eli siinä *nainen* määritellään juridisen sukupuolena ja sukupuoli-identiteettinä. Eroja KS:n ja PS:n välillä on ainoastaan muutamissa esimerkeissä.

KS:n sana-artikkeli *naiselle* on hyvin samanlainen kuin sen sana-artikkeli *miehelle*, minkä vuoksi niiden puutteet ovat yhteneväisiä. Sanojen selitteet ja useat esimerkeistä noudattavat samaa kaavaa. Kyseiset sanat ymmärretään vastakohtina toisilleen, minkä takia sana-artikkelien kirjoittamisessa on todennäköisesti pyritty artikkelien väliseen tasapainoon. Sana-artikkelit eivät kuitenkaan ole täysin tasavertaisia. *Mies*-sanan neljän merkitysryhmän sijasta sanalla *nainen* on vain yksi, alaryhmiin jaettu merkitysryhmä. Vaikka KS:n *naisen* sana-artikkeli on huomattavasti kattavampi kuin moni muu tämän tutkielman aineiston sana-artikkeleista, on se silti sanamäärältään (n. 125 sanaa) huomattavasti lyhyempi kuin *miehen* sana-artikkeli (n. 350 sanaa). NS:ssa *mies*-sanan artikkelin pituus on Karlssonin (1974: 25) mukaan ollut 52 cm ja *nainen*-sanan artikkelin 14 cm. *Mies*- ja *nainen*-sanojen suomen yleissanakirjoihin kirjattu semantiikka ja fraseologia ei siis ole juurikaan tasoittunut yli 50 vuoteen.

Sukupuoleton

sukupuoleton *Sukupuolettomalta näyttävä nuorukainen.* (KS 2022.)

KS:n sana-artikkeli *sukupuolettomalle* eroaa aineiston muista sana-artikkeleista siten, että sana-artikkeli koostuu pelkästään hakusanasta ja yhdestä esimerkistä. Toisinaan sanakirjoissa selite korvataan yhdellä tai useammalla esimerkillä etenkin sellaisten hakusanojen kohdalla, joiden merkitys ilmenee jo itse hakusanasta (Kotus j). *Sukupuoleton* on toisaalta hyvin läpinäkyvä ja kuvaava, mutta sukupuoli-identiteettiä tai sen puuttumista kuvaavana sanana se on uusi ja monille mahdollisesti vieras. Ilman määritelmää sanakirjan käyttäjän voi olla vaikea hahmottaa, mitä sana todellisuudessa kuvaa. Määritelmän puuttumisen lisäksi käsitteen ymmärtämistä hankaloittaa annetun esimerkin harhaanjohtavuus. Huomio kiinnittyy esimerkissä neljään kohtaan: sukupuoli-identiteetin määrittelyyn ulkonäön ja nuoruuden kautta, *nuorukainen*-substantiivin sukupuoli-identiteetin sekä sanan määrittelyyn jonkun ulkopuolisen silmin.

Kuten Sateenkaarisanastossa määritellään, sukupuoli-identiteettiä ihminen voi kokea sukupuoli-identiteetiksi tai sukupuoli-identiteettiä voi myös tarkoittaa sukupuoli-identiteetin puuttumista. Sukupuolettomuus ei siis ainakaan ensisijaisesti liity sukupuolen ilmaisuun, minkä takia KS:n valinta kuvata sukupuoli-identiteettiä ihmisen ulkoisten piirteiden kautta on harhaanjohtava. Sukupuolettomuus ei välttämättä näy ulospäin, eikä sitä voi ulkonäön perusteella päätellä toisesta.

Toisena seikkana huomion kiinnittää sukupuoli-identiteetin tarkasteleminen nuoruuden kautta. Sukupuolen ja seksuaalisuuden moninaisuus yhdistetään usein ainoastaan nuoriin, mikä

sivuuttaa vanhemmat sateenkaari-ihmiset. Valtosen ja Hakolan (2016) mukaan sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöön kuuluvien ikäihmisten näkymättömyyteen vaikuttaa moni asia. Aiemmalla kielteisellä yhteiskunnallisella ilmapiirillä, seksuaalisen ja sukupuolen moninaisuuden medikalisoinnilla ja homoseksuaalisten tekojen luokittelulla rikollisiksi on yhä tähän päivään asti kantavia vaikutuksia. Rikollisen ja sairaan leima on monien kohdalla johtanut oman identiteetin salaamiseen ja sateenkaarisenioreiden näkymättömyyteen. (Mts. 16–17.)

KS:n valinta käyttää substantiivina *nuorukainen* esimerkissä on myös hakusanaan nähden ristiriitainen, sillä KS:n oman määritelmän mukaan *nuorukainen* on ”varttunut poika, nuori mies”. Sukupuolittuneen substantiivin valinta korostaa sitä, että sana-artikkelin laatinut sanakirjantoyttaja ei ole sisäistänyt sitä, mitä *sukupuoleton* tarkoittaa tai minkälaisissa yhteyksissä sitä käytetään. Toimituksessa sukupuoli-identiteettiä tai sen puuttumista kuvaavana sanana *sukupuoleton* ei kuitenkaan kerro ihmisen ulkoisista piirteistä tai sukupuolen ilmaisemisen tavoista.

Merkittävin ongelma hakusanan esimerkissä on kuitenkin ehkä se, että esimerkin ”nuorukaisen” oma ääni ja sukupuolen määrittämisen oikeus on sivuutettu ottamalla esimerkkiin jonkun ulkopuolisen näkökulma ja oletukset. Sukupuolivähemmistöihin kuuluvat ihmiset joutuvat enemmän tai vähemmän kohtaamaan toisten ihmisten oletuksia, väärin sukupuoliuttamista ja ennakkoluuloja arjessaan. Vähintäänkin juridisen sukupuolen kaksinaisuus ja transihmisten medikalisointi ja patologisointi koskettavat jokaisen transihmisen itsemäärittely- ja itsemääräämisoikeutta. Sana-artikkelin esimerkki kuvaa kyllä osaltaan sitä diskurssia, jota muut transihmisistä käyvät, mutta samalla se sivuuttaa vähemmistöön kuuluvien omat näkökulmat.

Transihminen

transihminen henkilöstä jonka sukupuoli-identiteetti t. tapa ilmaista sitä poikkeaa hänen syntymänsä yhteydessä määritetystä sukupuolesta. (KS 2022.)

Transihminen on määritelty KS:ssa sukupuoli-identiteetin ja sukupuolen ilmaisun kautta. Mutta toisin kuin KS:ssa, mainitaan Sateenkaarisanastossa ja Tasa-arvosanastossa, että *transihminen* on yleiskäsite, jonka yleensä nähdään kattavan niin muunsukupuoliset, transsukupuoliset kuin transvestiitit. Vaikka KS ei suoraan ilmaise sitä, että *transihminen* on yleiskäsite, jolla voidaan viitata erilaisia sukupuoli-identiteettejä tai sukupuolen ilmaisun tapoja hyödyntäviin ihmisiin, on se mahdollista lukea rivien välistä. *Transihminen* ei kuitenkaan kata kaikkia

sukupuolivähemmistöön kuuluvia ihmisiä. Tämä tuodaan ilmi myös Sateenkaarisanastossa, jossa mainitaan, että henkilö, joka ei ole cisihminen, ei välttämättä määrittele itseään transihmiseksikään.

KS:n määritelmässä verbin valinta *poiketa* voi olla sävyltään arvolutautunut, sillä verbistä johdettu adjektiivi *poikkeava* määritellään KS:ssa: ”yleisesti hyväksytyn t. tavanomaisen vastakohtana: epänormaali, normien vastainen, erikoinen”. Verbin valinta asettaa cisihmiset normiksi, joihin verrattuna transihmiset ovat normin vastaisia. Vaikka *poiketa*-verbin merkityksen tarkoitettaisiin kyseisessä määritelmässä olevan *erota*, saattaa *poikkeava*-adjektiivin läheisyys ohjata sanakirjankäyttäjän tulkinnat epänormaaliin ja erikoiseen. Tällaiset konnotaatiot taas saattavat vahvistaa sitä diskurssia, jossa transihmiset nähdään epänormaaleina ja jossa sukupuolen moninaisuutta ei nähdä tavallisena osana ihmisyyttä.

Transihminen menee kenties helposti sekaisin *transsukupuolisen* kanssa. *Transihminen* on kuitenkin laajempi käsite, sillä se kattaa hieman enemmän erilaisia sukupuoli-identiteettejä, kokemuksia ja sukupuolen ilmaisun muotoja. *Transsukupuolinen* on käsitteenä rajatumpi, mutta myös käyttökonteksteiltaan jokseenkin erilainen. Kuten olen edellä kirjoittanut, on *transsukupuolinen* omaksuttu *transseksuaalin* tilalle. Sillä on kiinteä yhteys lääketieteeseen, mutta myös lainsäädäntöön, kuten myöhempana avaan. Se toisaalta kuvaa ihmisten omia sukupuoli-identiteettejä ja -kokemuksia, mutta myös diagnostisin kriteerein todettavaa tilaa. *Transihminen* taas Aarnipuun (2008: 68) mukaan viittaa ”tietoiseen minäkuvaan ja transkokemukseen”. Se on yleiskielinen sana, jolla ei ole yhteyksiä erikoisalojen terminologiaan. KS:ssa ei tuoda esiin näitä eroja konteksteissa, vaikka se voisi auttaa sanakirjan käyttäjää valitsemaan tekstiyhteyteen sopivamman sanan.

Transseksuaali

transseksuaali vars. aik. transsukupuolisesta ihmisestä. (KS 2022.)

KS:n *transseksuaalin* selite kuvaa sanan erityisesti aikaisemmin käytettynä sanana transsukupuolisesta ihmisestä, mutta ei ota kantaa sen mahdollisiin pejoratiivisiin sävyihin. Sana-artikkelissa ei määritellä sanaa, sen merkitys tuodaan ilmi nykyisin käytössä olevan synonyymien kautta. Tällainen lähestymistapa ohjaa sanakirjan käyttäjän oikean sanan pariin, mutta jättää hämäräksi *transseksuaali*-sanan historian ja siihen liittyvät ongelmat.

Selitteen käyttöalamerkinnällä ”vars. aik.” ilmaistaan, että sana on ollut käytössä etenkin aiemmin, mutta että sitä käytetään toisinaan yhä. *Transseksuaali* oli vuoteen 2011 asti käytössä

ICD-10-sairausluokituksessa, mutta THL on sittemmin korjannut sen transsukupuolisuudeksi (Kaltiala-Heino–Mattila–Kärnä–Joutsenniemi 2015). Lainsäädännössä *transseksuaali* oli vuoteen 2023 asti voimassa olleen translain (Translaki 2002/563) otsikossa *Laki transseksuaalin sukupuolen vahvistamisesta*, mutta sen käytöstä luovuttiin uudessa translaissa (Translaki 2023/295), kun siirryttiin käyttämään *transsukupuolista*. *Transseksuaalilla* on pitkä historia lääketieteen ja lainsäädännön terminä, mutta uuden sairausluokituksen ja translain myötä sen käytöstä on luovuttu virallisissa yhteyksissä. Kuten edellisessä alaluvussa kirjoitin, nykyisin *transseksuaalia* näkee käytettävän esimerkiksi pornoteollisuudessa ja konservatiivien piirissä, mutta ei juurikaan transyhteisön sisällä. Jotkut, etenkin vanhemman sukupolven transsukupuoliset, käyttävät itsestään yhä sanaa *transseksuaali*, mutta muiden käyttämänä se koetaan yleensä halventavana.

Grönrosin (1994) mukaan sanakirjassa on ilmaistava sanan tyyllilaji, jotta kielen kuvaus olisi tarkka ja jotta lukija voisi tietää, mikä sana saattaa loukata. ”Vars. aik.” käyttöalamerkintä tuo ilmi, että *transseksuaali* ja *transsukupuolinen* eivät ole samanarvoisia synonyymeja, mutta merkintä ei tuo esiin transsukupuolisten näkökulmaa *transseksuaali*-sanan loukkaavuudesta. Sana-artikkeli ei myöskään selitä, miksi siirtyminen *transseksuaalista transsukupuoliseen* on tapahtunut, eikä se tarjoa käyttäjälle kontekstia siitä, miksi *transseksuaalin* käyttöä ei suositella. Tämä voi johtaa siihen, että sanakirjan käyttäjät käsittävät vaihdoksen vain kielellisenä muutoksena, eivätkä sitä, että sanasta on tietoisesti luovuttu sen ongelmallisen luonteen vuoksi. KS:n artikkeli sanalle *transseksuaali* ei myöskään tuo ilmi sanan pejoratiivista sävyä, mikä siihen transyhteisössä usein yhdistetään. Käyttöalamerkinnät antavat sanasta neutraalin kuvan. Vaikka ”vars. aik.” ei tuo ilmi sanan pejoratiivisuutta tai sekoittumista seksuaalisuuteen, oli se sanan ajallista kerroksellisuutta kuvaavana tyylimerkintänä perusteltu vielä vähän aikaa sitten. Diagnostiikan ja lainsäädännön muututtua sanaa sopisi kuitenkin tänä päivänä paremmin kuvata esimerkiksi vanhentuneeksi.

Sateenkaarisanastossa *transseksuaalia* ei mainita sanallakaan, mutta Tasa-arvosanastossa tuodaan sanan *transsukupuolinen* määritelmässä ilmi, ettei *transseksuaalia* suositella käytettävän *seksuaali*-loppuosan takia, mutta että se on yhä käytössä (sanaston kirjoittamisen aikaan) lainsäädännössä. Tasa-arvosanasto tuo jo esipuheessaan ilmi, että sanastoon on koottu termejä, joita käytetään mm. lainsäädännössä. Sanastoa kootessa on todennäköisesti tehty tietoinen valinta sen suhteen, että hakusanaksi ja määritellyksi termiksi on valittu nykyisin käytössä oleva ja transyhteisön itse suosittama termi *transsukupuolinen* ja *transseksuaali* on

vain mainittu sen yhteydessä tuoden ilmi sanan kytkös sanakirjan laatimisen ajankohdan lainsäädäntöön.

Transsukupuolinen

transsukupuolinen joka tuntee kuuluvansa vastakkaiseen sukupuoleen. (KS 2022.)

KS määrittelee sanan *transsukupuolinen* sukupuolen kaksijakoisen vastakkaisuuden kautta ja tunteena ennemmin kuin pysyvänä sukupuolikokemuksena. Määritelmä edustaa vanhentunutta käsitystä transsukupuolisuudesta ja jättää huomioimatta transsukupuolisuuden moninaisuuden. Määritelmä nojaa kaksinapaiseen sukupuolikäsitykseen, jonka mukaan olemassa on kaksi erilaista, vastakohtaista ja toisensa poissulkevaa sukupuolta puhumalla ”vastakkaisesta sukupuolesta”. Tällainen määritelmä käytännössä rajaa sukupuolet normatiivisen sukupuolikäsityksen mukaan miehiin ja naisiin, jolloin ei-binääriset identiteetit jäävät määritelmän ulkopuolelle. Transsukupuolisuus voi pitää sisällään erilaisia sukupuoli-identiteettejä ja -kokemuksia, jotka eivät rajaudu yksiselitteisesti nais- ja mieskategoriaan. Sateenkaarisanasto ja Tasa-arvosanasto tuovatkin *transsukupuolisen* määritelmässä esiin muunsukupuolisuuden mahdollisena sukupuoli-identiteettinä siinä missä naisen ja miehenkin.

Transsukupuolinen on omaksuttu *transseksuaalin* tilalle, kuten luvussa 4.1.1 tulee ilmi. Tämän takia myös *transsukupuolinen*-sanalla on kytköksiä lääketieteeseen ja lainsäädäntöön, ja se on nykyään käytössä sekä sairausluokituksessa että translaissa. Sateenkaarisanastossa ja Tasa-arvosanastossa nämä kytkökset tuodaan esiin määritelmässä. Molemmista tuodaan esiin se, että transsukupuolinen ihminen saattaa tarvita lääketieteellisiä sukupuolenkorjaushoitoja, ja Sateenkaarisanastossa ilmaistaan mahdollinen tarve sukupuolen juridiselle vahvistamiselle. KS ei siis tuo määritelmässään selkeästi ilmi niitä eri konteksteja, joissa *transsukupuolinen*-sana esiintyy. Osittain tästä syystä myös ero sanaan *transihminen* jää epäselväksi, kuten jo kyseisen sanan analyysissä toin ilmi.

Lisäksi ilmaisu "tuntee kuuluvansa" voi vähätellä transsukupuolisten kokemuksen syvyyttä vihjaten, että kyseessä olisi vain subjektiivinen tunne eikä pysyvä sukupuoli-identiteetti tai kokemus omasta sukupuolesta. Tämä saattaa vahvistaa käsitystä siitä, että transsukupuolisuus olisi valinta tai henkilökohtainen tunne, eikä sukupuolen perustavanlaatuinen osa. Kuten *intersukupuolisen* selitteessä, ei myöskään *transsukupuolisen* selitteessä ole yläkäsitettä, jolla ilmaistaisiin, että sanalla viitataan ihmisiin.

Transu

transu *halv.* transvestiitista t. transsukupuolisesta henkilöstä. (KS 2022.)

KS määrittelee *transun* halventavana sanana, jota käytetään transvestiiteista ja transsukupuolisista henkilöistä. Sanasta ei löydy juurikaan suomenkielistä kirjallisuutta, joka avaisi sen alkuperää, käyttöä tai tyyliä. Suomen etymologisen sanakirjan (SKES 2024) mukaan *transu* on lyhentymä sanasta *transvestiitti*. *Transulle* on mahdollisesti otettu mallia englanninkielisistä sanoista *tranny* tai *trannie*, joita Strykerin (2017: 35) mukaan nykyisin käyttävät lähinnä cissukupuoliset ihmiset pilkatakseen, väheksyäkseen tai seksualisoidakseen transihmisiä, etenkin transnaisia. Alkujaan transihmiset käyttivät kyseistä sanaa itsestään merkatakseen tuttuutta, epämuodollisuutta ja sisäpiiriin kuulumista. Transihmisten keskuudessa on kuitenkin sanan käyttöön liittyvä sukupolviero, sillä osa etenkin vanhemmista transihmisistä käyttää sanaa yhä kuvaamaan itseään, mutta nuorten keskuudessa sana koetaan yksiselitteisesti haukkumasanaksi. (Mts. 35.) KS:n tyylimerkintä ”halv.” osoittaa, että KS tunnistaa sanan loukkaavuuden.

Transvestiitti

transvestiitti transvestismin vuoksi (ajoittain) vastakkaiseen sukupuoleen kuuluvana esiintyvä (vars. sen vaatteisiin pukeutuva) henkilö. (KS 2022.)

KS:n *transvestiitin* merkityksenselitte kantaa kaikuja menneisyydestä. Määritelmä alkaa muotoilulla ”transvestismin vuoksi”, mikä saa transvestisuuden kuulostamaan häiriöltä, jonka takia ihminen ikään kuin oireilee pukeutumalla toisen binäärisen sukupuolen vaatteisiin. Tämä ei sinänsä ole yllättävää, sillä transvestisuus oli vielä vuoteen 2011 asti kansainvälisen ICD10-sairausluokituksen mukaan mielenterveyden häiriö ja transvestiitit siten mieleltään häiriintyneitä (Seta 2021). Nykykäsityksen mukaan transvestisuus nähdään kuitenkin luonnollisena sukupuolen ilmaisun muotona, sillä transvestisuuteen ei liity tarvetta sukupuolenkorjaushoitoihin tai juridiseen sukupuolen vahvistamiseen (Leinonen–Leinonen 2007: 78).

Koska määritelmä nojaa voimakkaasti sanaan *transvestismi*, analysoin lyhyesti myös sitä. *Transvestismin* määritelmä alkaa seuraavasti: ”sukupuolinen halu esiintyä (ajoittain) vastakkaiseen sukupuoleen kuuluvana”, mikä luo vaikutelman transvestisuudesta osana ihmisen seksuaalisuutta. Vaikka transvestisuuteen voi liittyä myös seksuaalisia puolia, on se ensisijaisesti sukupuolen ilmaisun muoto ja erillinen seksuaalisuudesta. Seksuaalisuus liittyy kuitenkin transvestisuuden historiaan, sillä vuonna 1910 käsitteen muodostanut saksalainen

lääkäri ja seksologi Magnus Hirschfeld (2006 [1910]) määritteli transvestisuuden osana ihmisen eroottisuutta. ICD10-sairausluokituksessa kaksoisroolinen transvestismi erotettiin kuitenkin fetisistisestä transvestisuudesta, joka sekin on nykyään poistettu sairausluokituksesta (WHO 1992). ”Sukupuolinen halu” on harhaanjohtava tapa kuvailla transvestisuutta sen seksuaalisen konnotaation, mutta myös halu-sanan vähättelevyyden takia. Kuten Sateenkaarisanastossa ilmaistaan, on transvestisuudessa kyse tarpeesta ilmaista sukupuolta tietyllä tavalla, ei ainoastaan halusta.

KS:n selitteen muotoilu ”vastakkaiseen sukupuoleen kuuluvana esiintyvä - - henkilö” saattaa antaa transvestisuudesta virheellisen kuvan jonkinlaisena esityksenä tai pahimmillaan teeskentelynä. Transvestiitti ei esiinny toisen sukupuolen edustajana, vaan ilmaisee itseään ja omia kokemuksiaan omasta sukupuolesta ja sen moninaisuudesta. Vaikka jotkut transvestiitit voivat esiintyä toiseen sukupuoleen eläytyessään, on transvestisuus pohjimmiltaan henkilökohtainen tarve ilmaista sukupuolta täysin omaehtoisesti. Tasa-arvosanastossa huomautetaan, ettei transvestisuutta tule sekoittaa dragiin, joka on sukupuolirooleja ja stereotyyppioita rikkova esitystaiteen muoto. Sateenkaarisanaston muotoilu *ilmaista eläytymällä* ja Tasa-arvosanaston *ilmentää* kuvaavatkin paremmin sitä, että kyseessä on oman sukupuolen ilmaisu eikä jonkin roolin esittäminen.

Esiintymisen lisäksi myös määritelmässä sulkuihin kirjoitettu ”vars. sen vaatteisiin pukeutuva” antaa transvestisuudesta varsin pinnallisen kuvan. Leinonen ja Leinonen (2007: 77) nostavat hyvin esiin sen, että ”[t]ransvestiitin kiinnostus toisen sukupuolen ilmentämistä kohtaan ulottuu kuitenkin laajemmalle ja syvemmälle kuin pelkkiin vaatteisiin ja ylipäättään ulkoiseen.” Vaatteita korostettiin myös ICD10-sairausluokituksessa, jossa pukeutuminen ”vastakkaisen sukupuolen” vaatteisiin mainittiin ainoana transvestismin ilmaisun muotona (WHO 1992). Pukeutuminen on toki keskeinen osa transvestisuutta, muttei suinkaan ainoa. KS:n määritelmä tuntuukin kuvaavan transvestisuutta sitä kautta, miten se muille näyttäytyy, ei transvestiittien omien kokemusten kautta.

Kuten olen jo *transsukupuolisen* kohdalla kuvannut, on ”vastakkainen sukupuoli” sukupuolen moninaisuuteen liittyvien sanojen määritelmässä ongelmallinen. Vaikka transvestiitti ilmaiseekin sukupuoltaan eläytymällä toisen kuin itselle syntymässä määritetyn binäärisen sukupuolen kautta, ylläpitää sanapari kaksinapaista ja monet sukupuoli-identiteetit ulossulkevaa sukupuolikäsitystä. Sateenkaarisanastossa puhutaan ”toisesta kuin syntymässä

määritellystä sukupuoliesta” ja Tasa-arvosanastossa ”eri sukupuoliesta,” jolloin voidaan huomioida myös binäärisen sukupuolikäsityksen ulkopuolelle sijoittuvat identiteetit.

Transvestiitin määritelmän vertaaminen KS:n edeltäjään PS:aan paljastaa, että sana-artikkeli ei ole muuttunut yli 30 vuoteen, mikä selittää määritelmän vanhentuneisuuden. Määritelmässä näkyy transvestisuuden patologisoinnin pitkä historia, mutta myös sen virheellinen yhdistäminen seksuaalisuuteen ja yksinkertaistava näkemys sen luonteesta. Sana-artikkelia ei ole päivitetty kuvaamaan transvestisuutta siten, miten se nykyään ymmärretään.

4.2 Sanakirja diskursiivisena käytänteenä

Sanakirjan sana-artikkelien laatiminen vaatii paljon taustatyötä ja tiedonkeruuta, joiden pohjalta sanakirjantoimittaja tiivistää suuren määrän informaatiota pieneen tilaan (Lehtosalo–Tyysteri 2015: 16). Sanakirjojen toimituksesta, siellä tehdyistä valinnoista ja niiden perusteista on sanakirjan käyttäjän kuitenkin vaikea saada tietoa. Myöskään toimitustyön apuna käytetyistä lähteistä ei yleensä anneta viitteitä. Sanakirjan käyttäjä ei siis voi tarkistaa esitetyn informaation oikeellisuutta sen alkuperäisistä lähteistä tai arvioida toimituksessa tehtyjen valintojen objektiivisuutta, mikä korostaa sanakirjantoimittajan valtaa (mts. 16). Tässä analyysiluvussa tarkastelen KS:n toimittamista ja siihen mahdollisesti liittyviä haasteista suhteessa sukupuolivähemmistöihin.

Kotuksen sivuilta löytyvien, sanakirjan toimittamista koskevien tekstien perusteella voi hahmottaa pääpiirteittäin, miten KS:aa toimitetaan. KS:n toimituskuntaan kuuluu päätoimittaja, toimitussihteeri sekä neljä toimittajaa, ja sen keskeisimpänä tehtävänä on sanakirjan sisällön pitäminen ajan tasalla. Toimitustyö tarkoittaa käytännössä uusien sanojen lisäämistä sekä jo olemassa olevien sana-artikkelien uudistamista. (Kotus c.) Uutta aineistoa kerätään sanakirjan päivittämistä varten etenkin sanastamalla. Sanastus on järjestelmällinen aineistonkeruumuoto, jossa sanoja poimitaan erilaisista kirjallisista tai suullisista lähteistä. Kotus käyttää sanastuksessa aineistona etenkin sanoma- ja aikakauslehtiä, mutta myös esimerkiksi kirjallisuutta, internetiä ja tv:tä. (Kotus e.) Uusien sanojen poimimisen lisäksi sanastamalla voidaan saada tietoa vanhojen sanojen uudeltaisesta käytöstä, joka sanastuksen yhteydessä kirjataan tietokantaan. Sanastuksen ohella uusia sanoja ja käyttöaloja kirjataan sanakirjaan esimerkiksi käyttäjien vinkistä. (Kotus j.)

Uusia hakusanoja päätyy KS:aan siis pääasiassa sanastuksen kautta, mutta minkälaisia haasteita sanastukseen ja hakusanojen valintaan liittyy? Sanakirjan funktion ja sanan yleisyyden lisäksi

sanojen valintaan vaikuttavat sanan arvioitu elinvoimaisuus ja pitkäikäisyys sekä suomen kaltaisessa, paljon yhdyssanoja ja johdoksia sisältävässä kielessä yhdyssanojen ja johdosten läpinäkyvyys. Tarkemmat valintaperusteet ovat kuitenkin aina sanakirjakohtaisia, eikä mitään tarkkoja yleisiä periaatteita olla määritelty. (Lehtosalo–Tyysteri 2015: 12.) Sanakirjaan päätyvistä sanoista päättää kuitenkin aina sanakirjantoimittaja, jolla on valta määrittää, mitkä sanat ovat riittävän yleisiä ja vakiintuneita ja mitkä eivät.

Yleisyys on käytännöllisesti perusteltu kriteeri, mutta sukupuolen moninaisuuteen liittyvän sanaston käsittelylle se asettaa haasteita. Vaikka sukupuolen moninaisuus käsittää myös sukupuolienemmistön, kuvaa siihen liittyvä sanasto erityisesti sukupuolivähemmistöjä. Yleisyyden kriteerin haaste tulee ilmi jo sanassa *sukupuolivähemmistö*. Koska sukupuolivähemmistöjen elämä ei kosketa monien omakohtaista elämää, myös sitä koskeva sanasto jää käyttämättä. Suurella osalla ihmisistä on jossain vaiheessa tarve puhua *miehistä*, mutta harvemmallalla *transmiehistä*. Sukupuolen moninaisuuteen liittyvän sanaston levinneisyys on siis jo lähtökohtaisesti vähäisempää, minkä takia sen on vaikeampi saavuttaa riittävän yleistä käyttöä, jotta se lisättäisiin yleiskielen sanakirjaan.

Yleisyys sanakirjaan sisällytettävien hakusanojen valinnan ja sana-artikkelien laatimisen kriteerinä on haastava myös pejoratiivisten sanojen kannalta. KS:ssa on sana-artikkelit pejoratiivisia sävyjä sisältäville sanoille *transseksuaali* ja *transu*, mutta ei esimerkiksi transihmisten keskuudessa käytetyille neutraaleille sanoille *transmies* tai *transnainen*. Vaikka *transseksuaalin* ja *transun* alkuperäinen merkitys ei ole ollut loukkaava ja vaikka jotkut transihmiset käyttävät niitä yhä neutraalissa merkityksessä itsestään, on ristiriitaista, että sanakirjan toimitus antaa enemmän arvoa sellaisille sanoille, joiden pääasiallinen nykyinen käyttäjäkunta seksualisoi tai syrjii niitä ihmisiä, joita sanat kuvaavat. Transihmisyyden moninaisuutta kuvaavat, transihmisten keskuudesta peräisin olevat ja heidän puheessaan käyttämät sanat KS:n toimitus taas on ainakin toistaiseksi päättänyt jättää sanakirjan ulkopuolelle. *Transmies* ja *transnainen* ovat sanoina uudempia kuin *transseksuaali* ja *transu*, joten niiden vakiintuneisuus suomen kielessä koetaan sanakirjan toimituksessa mahdollisesti vielä epävarmana. Ihmisten, etenkin sukupuolivähemmistöjen, puheessa *transmies* ja *transnainen* ovat kuitenkin todennäköisesti yleisempiä kuin loukkaaviksi koetut *transseksuaali* ja *transu*.

Vakiintuneisuus hakusanojen valinnan kriteerinä on haasteellinen sukupuolen moninaisuuteen liittyvän sanaston elävyyden ja muuttumisen takia. Kuten edellisessä analyysiluvussa toin ilmi,

on joidenkin sanojen merkitys ja käyttöyhteys muuttunut merkittävästi niiden alkuperäisestä merkityksestä ja käyttöyhteydestä. Myös eri ihmisten erilaiset tavat käsittää ja määritellä sanoja vaikuttavat siihen, miten sanoja käytetään sekä siihen, mitä sanoja milloinkin ja missä yhteyksissä käytetään. Sukupuolen moninaisuuteen liittyvä sanasto on myös kasvanut huomattavasti etenkin viime vuosien aikana. Koska uusia sanoja ei voida heti niiden ilmestyttyä lisätä sanakirjaan, on niiden vakiintuneisuuden arviointi sanakirjantoinittajan vastuulla. KS:n lukuohjeiden (KS 2022, Lukuohjeet) mukaan elatiivia käytetään merkityksenselitteissä ilmaisemaan sanan ”epävirallisuutta”. Elatiivin käyttäminen uusien sanojen selitteissä saattaa olla keino lisätä sanakirjaan sellaisia sanoja, joiden vakiintuneisuus herättää sanakirjantoinittajassa vielä epävarmuutta. Toisaalta se asettaa kyseiset sanat eriarvoiseen asemaan muihin sanoihin nähden. Käsittelen tähän liittyvää problematiikkaa tarkemmin analyysiluvussa 4.3.

Käytännön leksikografia on ristiriidassa sateenkaari-ihmisten käyttämään *kvääriin* kieleen ja kielenkäyttöön siinä suhteessa, että sanakirjoissa kuvataan tyypillistä kielenkäyttöä mahdollisen sijasta. Kväärille kielelle ei ole samanlaisia rajoitteita, päinvastoin. Sateenkaari-ihmisten kokemuksia voidaan kuvata rajoittamattomalla määrällä sanoja ja ilmauksia, mistä kertoo sanaston voimakas kasvu. Sanakirjan deskriptiivisyyden sanotaan perustuvan määrän normiin, mikä tarkoittaa käytännössä sitä, että sanakirjaan sisällytetään vain sellaiset ilmaukset, joita käyttää tietty määrä ihmisiä. Tarpeeksi suuren käyttäjämäärän määrittäminen on kuitenkin hankalaa. Haasteita asettaa myös se, kuka siitä päättää. (Béjoint 1994: 100.) KS:aan sisällytettävistä sanoista päättää sanakirjan toimitus, jonka pyrkimyksenä on mahdollisimman objektiivinen kielenkuvaus, mutta jolla on myös omat sokeat pisteensä. Jos toimituksessa ei ole yhtään jonkin tietyn vähemmistön edustajaa, jää vähemmistön näkökulma todennäköisemmin enemmistön varjoon. KS:ssa kuvataan sukupuolen moninaisuuteen liittyviä yleisiä sanoja, mutta niillä ei tavoiteta kaikkia mahdollisia kokemuksia, identiteettejä ja ilmaisun tapoja, kuten luvussa 4.1.1 toin ilmi.

Myös sanakirjan toimittamisessa käytettävä korpus voi asettaa rajoitteita sille, tuleeko kaikkien ääni sanakirjassa kuuluviin. Se, että sanakirja kuvaa tarkoin kaikkea korpuksessa olevaa, ei ole tae siitä, että kuvataan kattavasti kielenkäyttöä (Grönros 2015: 47). Korpus on nimittäin aina rajallinen. KS käyttää monipuolisesti eri lähteitä, mutta ne eivät välttämättä ole niitä konteksteja, joissa sukupuolivähemmistöön kuuluvat ihmiset saisivat äänensä kuuluviin.

Myös sana-artikkelien laatiminen edellyttää laajaa tiedonhakua ja erilaisten valintojen tekemistä. Määritelmien kirjoittamisen tukena KS:n toimitus hyödyntää esimerkiksi muita sanakirjoja, hakuteoksia, verkkosivustoja sekä eri alojen oppikirjoja, sanastoja ja asiantuntijoita (Kotus j). KS käyttää sana-artikkelien kirjoittamisen tukena monipuolisesti eri lähteitä, mutta sanakirjan käyttäjälle ei anneta tietoa siitä, mitä lähteitä minkäkin sana-artikkelin kohdalla käytetään. Lukija on toisin sanoen sanakirjantoinittajan armoilla.

Taylorin (1990) mukaan sanoilla ei ole objektiivisia merkityksiä, joita voisi kuvata empiirisesti. Sanojen merkitykset riippuvat siitä, miten yksilöllisen ihmiset käyttävät niitä yksilöllisissä konteksteissa, mikä johtaa siihen, että kieltä ei käytetä täysin yhdenmukaisesti. Sanan määrittelemine ei tarkoita deskriptiivistä havaintoa siitä, miten sanaa universaalisti käytetään, vaan määrittelemine on normatiivinen lausuma. (Mts. 24.) Sukupuolen moninaisuuteen liittyvä sanasto on erityisen altis kielenkäyttäjien välisiin eroihin ja eri konteksteista kumpuaviin variaatioihin. Suomenkielinen sanasto saa vaikutteita englanninkielisestä maailmasta, ja se muuttuu ja muovautuu suomenkielisen sateenkaariyhteisön välisessä kommunikaatiossa. Se, miten sanastoa määritellään sanakirjassa, tavoittaa vain pienen osan niistä merkityksistä, joita sanat mahdollisesti sisältävät. Siksi merkityksenselitteeseen valittu näkökulma määrittää sitä, miten sanat ymmärretään.

KS:n lukuohjeiden (KS 2022, Lukuohjeet) mukaan esimerkeillä pyritään havainnollistamaan sanan merkitystä, tyypillisiä lause- ja käyttöyhteyksiä sekä osoittamaan sanojen rektiot. Sukupuoli-identiteettiä, sukupuolikokemusta ja sukupuolen ilmaisua kuvaavien sanojen määritelmässä annetaan esimerkkejä neljässä sana-artikkelissa aineiston 12 sana-artikkelista. Esimerkkejä sisältävien sana-artikkelien hakusanat ovat *androgyyninen*, *mies*, *nainen* ja *sukupuoleton*. *Sukupuolettoman* sana-artikkelissa esimerkki korvaa selitteen, mutta muiden sana-artikkelien kohdalla esimerkeillä on selitettä tukeva tehtävä. Kuten edeltävästä luvusta 4.1 käy ilmi, sukupuolen moninaisuuteen liittyvien sanojen esimerkit ovat epäsymmetrisiä. *Nainen-* ja *mies-*sanoilla huomattavasti enemmän esimerkkejä, suurimmalla osalla aineiston sanoista ei ole esimerkkejä lainkaan.

KS:n sana-artikkelien esimerkit ovat sanakirjantoinittajien laatimia (Kotus j). Esimerkkien keksiminen sanakirjantoinituksessa ei sinänsä ole ongelmallista, mutta käsiteltäessä vähemmistöjä koskevia sanoja, voi se muuttua haasteelliseksi. Jos sanakirjantoinittajalla ei ole omakohtaista kokemusta jonkin sanan käytöstä, on hänen luotettava toimituksen korpukseen ja ulkoisiin lähteisiin sanan merkityksen ja käyttökontekstien selvittämisessä. Korpuksen

rajallisuus nousee myös tässä haasteeksi, sillä korpus ei välttämättä edusta vähemmistöjä ja heidän kielenkäyttöään. Se, miten enemmistö käyttää sukupuolen moninaisuuteen liittyviä sanoja, ei välttämättä vastaa sitä, miten sukupuolivähemmistöt itse niitä käyttävät, kuten edellisestä analyysiluvusta selviää.

Sanakirjantoimittajalta ei myöskään välttämättä löydy riittävästi substanssiosaamista esimerkkien muotoiluun. Kuten analyysiluvussa 4.1.2 toin esiin, *androgyynisen* esimerkit (”*Tyylitellyn androgyyninen ihmishahmo*” ja ”*Persoonallisuuden androgyyniset piirteet*”) ja *sukupuolettoman* esimerkki (”*Sukupuolettomalta näyttävä nuorukainen*”) ovat harhaanjohtavia, eivätkä ne havainnollista sanojen tyypillistä käyttöä. Joidenkin sanakirjojen toimituksissa (esim. Merriam-Webster ja Oxford English Dictionary) esimerkit poimitaan autenttisista kirjallisista lähteistä. Ottamalla sanakirjaesimerkkejä autenttisista lähteistä, joissa kohderyhmä ilmaisee itse itseään, antaisi sanakirja äänen niille, keistä siellä puhutaan.

Kuten edellä luvussa 3.1.1 toin ilmi, on KS jatkoa pitkälle suomalaiselle sanakirjaperinteelle. Siirryttäessä Nykysuomen sanakirjasta Suomen kielen perussanakirjaan ja Perussanakirjasta Kielitoimiston sanakirjaan ovat monet sana-artikkelit siirtyneet sanakirjasta toiseen muuttumattomina. Aikaisempiin sanakirjoihin nojaaminen luo toisaalta jatkuvuutta ja yhdenmukaisuutta, mutta se myös kasvattaa riskiä samojen virheiden toistamiselle (Nossem 2018: 176). Siirtämällä sana-artikkeleita sanakirjasta toiseen hyväksytään ja luotetaan niihin päätöksiin, joita sana-artikkeleita koostettaessa on tehty. Sana-artikkelien sisällön lisäksi myös niihin liittyvät normit ja arvot siirtyvät uuteen sanakirjaan, minkä myötä normit ja arvot uudelleenrakentuvat ja vahvistuvat. (Mts. 176.) Tämä näkyy erityisesti sanan *transvestiitti* sana-artikkelissa, joka on pysynyt samanlaisena PS:sta lähtien. Sana-artikkelin vanhentunut määritelmä toistaa niitä virheellisiä käsityksiä, joita transvestisuuteen liitettiin yli 30 vuotta sitten, ja se ylläpitää sellaista diskurssia, jossa transvestisuus ymmärretään väärin.

KS kuvaa nykykieltä, ja sitä päivitetään säännöllisesti lisäämällä uusia sana-artikkeleita ja uudistamalla vanhoja. Grönrosin (2015: 51) mukaan se, että sanakirjasta tulee uusia versioita suhteellisen usein, on hyvä siltä kannalta, että korjauksia on mahdollista tehdä, mutta sen haaste piilee siinä, että sanakirjan käyttäjä saattaa olettaa kaiken tiedon olevan ajankohtaista ja tarkistettua. Koska KS:n sana-artikkeleissa ei ilmoiteta niiden viimeisintä muokkauspäivää, ei käyttäjä voi arvioida, kuinka hyvin sana-artikkeli vastaa nykyhetken käsityksiä. *Transvestiitin* yli 30-vuotta vanha sana-artikkeli on asiaan perehtymättömälle sanakirjan käyttäjälle samanarvoinen kuin noin kahdeksan vuotta vanha *cissukupuolisen* sana-artikkeli.

Sanakirjan toimituksessa tehdyillä valinnoilla on vaikutusta siihen, miten eri ihmisryhmät representoituvat sanakirjassa. Sanakirja on kielellinen auktoriteetti, joka vaikuttaa ihmisten käsityksiin kielestä ja sanoista. Lehtosalon ja Tyysterin (2015: 16) mukaan kielenkäyttäjille on tyypillistä luulla, että sanakirjalla on valta määrittää, onko jokin sana kielessä vai ei. Tällä on erityistä painoarvoa silloin, kun käsitellään vähemmistöryhmiä. Jos sanaa *transmies* ei löydy sanakirjasta, voi se jollekulle tarkoittaa sitä, että kyseistä sanaa ei ole olemassa. Tämä taas voi vahvistaa uskomusta siitä, että transmieheys ei ole todellinen tai varteenotettava asia. Sanan *muunsukupuolinen* sisällyttämisen sanakirjaan taas päinvastoin voi nähdä vahtistavan muunsukupuolisuuden asemaa niin kielessä kuin yhteiskunnassa.

KS edistää sukupuolivähemmistöjen näkyvyyttä ja asemaa suomen kielessä, mutta valinnoillaan se osoittaa, että vähemmistöjä koskevissakin kielikysymyksissä enemmistön kielenkäyttö määrittää, mitä sanoja sanakirjassa käsitellään ja kuinka niitä määritellään. Tämä asettaa vähemmistöt kielelliseen marginaaliin, jossa heidän näkyvyytensä ja oman äänen kuuluviin saaminen on rajoitettua.

4.3 Sanakirja sosiaalisena käytänteenä

Moonin (2014) mukaan ideologisten sanojen sana-artikkelien luominen on aina ideologinen teko. Niiden luomisen haasteet liittyvät sanojen merkitysten kompleksisuuteen ja epävakauteen, sanoihin liittyviin asenteisiin sekä sen kanssa tasapainottelemiseen, mitä sana tarkoittaa, mitä sen voidaan sanoa tarkoittavan tai antaa tarkoittavan. (Mts. 103) Tarkastelen tässä analyysiluvussa KS:n sana-artikkeleista mahdollisesti nousevia sukupuoleen liittyviä ideologioita ja sitä, miten KS rakentaa tai purkaa niitä.

Sukupuoli on moninainen ilmiö, jota voi tarkastella monen eri näkökulman, kuten anatomian, perhe suhteiden tai henkilön oman kokemuksen kautta (Leino 2022: 233). Sen merkitys myös vaihtelee eri konteksteissa ja eri ihmisten puheissa. KS lähestyy sukupuolta tämän aineiston valossa anatomian ja hormonitoiminnan, sukupuolen ilmaisun, sukupuoli-identiteetin ja sukupuolikokemuksen kautta riippuen siitä, mistä sanasta on kyse. *Androgyynistä*, *intersukupuolista*, *miestä* ja *naista* KS lähestyy biologian, *sukupuoletonta* ja *transvestiittia* sukupuolen ilmaisun, *cissukupuolista* ja *muunsukupuolista* sukupuoli-identiteetin, *transsukupuolista* sukupuolikokemuksen ja *transihmistä* sekä sukupuoli-identiteetin että sukupuolen ilmaisun kautta. Koska *transseksuaali-* ja *transu-*sanoilla ei ole varsinaista määritelmää, ei niitä voi samalla tavalla luokitella. *Androgyynisen* kohdalla lähestymistapa ei vastaa sitä, miten sana sukupuolivähemmistöjen keskuudessa ymmärretään, muiden sana-

artikkelien kohdalla lähestymistapa on usein yksinkertaistava tai jonkun toisen näkökulman sivuuttava.

Vaikka KS tunnistaa sukupuolen moninaisuuden, heijastavat jotkut sana-artikkelit binääristä sukupuolikäsitystä. Sukupuolen kaksinapaisuuden ideologia nousee esiin esimerkiksi *vastakkaisen sukupuolen* ilmauksesta ja *mies-* ja *nainen-*sanojen ensimmäisestä esimerkistä *Miehet, naiset ja lapset*. *Transsukupuolisen* selite (”joka tuntee kuuluvansa vastakkaiseen sukupuoleen”) ylläpitää normatiivista käsitystä binäärisestä sukupuolesta ja jättää marginaaliin sellaiset transsukupuoliset ihmiset, jotka eivät istu perinteiseen kahtiajakoon. Myös edellä mainittu esimerkki edustaa kaksinapaista sukupuolikäsitystä, jossa ihmiset jaetaan miehiin, naisiin ja lapsiin ja jossa sivuutetaan esimerkiksi muunsukupuoliset.

Miehen ja *naisen* sana-artikkelit eroavat muusta aineistosta erityisesti laajuudeltaan, mutta myös sanavalinnoiltaan. Kyseisten sanojen selitteissä puhutaan *sukupuolesta* (esim. *nainen*: ”täysikasvuinen naissukupuolta oleva ihminen.”), kun muiden sanojen selitteissä puhutaan esimerkiksi *sukupuoli-identiteetistä* (esim. *muunsukupuolinen*: ”henkilöstä jonka sukupuoli-identiteetti ei ole yksiselitteisesti miehen t. naisen -”). KS viestii näillä sanavalinnoilla, että siinä missä sukupuoli-identiteettejä voi olla useampia, on sukupuolia vain kaksi. Se, että *miehen* ja *naisen* sana-artikkelien yhdessäkään merkityksenselitteessä ei viitata sukupuoli-identiteettiin, sukupuolen ilmaisuun tai sukupuolikokemukseen, korostaa sitä, että KS suhtautuu eri tavalla *miehiin* ja *naisiin* kuin muihin aineiston sanoihin.

Ero *mies-* ja *nainen-*sanojen selitteiden ja aineiston muiden sana-artikkelien välillä näkyy myös siinä, että edellisissä selitteen yläkäsitteenä on *ihminen* ja muissa *henkilö*. Karkeasti jaettuna *ihminen* viittaa ihmislajin edustajaan ja *henkilö* yksittäiseen, oman persoonan omaavaan ihmiseen. *Henkilöllä* on siis enemmän sosiaalisia ja kulttuurisia konnotaatioita kuin biologisävytteisellä *ihmisellä*. Tämäkin osaltaan välittää näkemystä siitä, että ihmiset voidaan jakaa biologisesti miehiin ja naisiin ja että sukupuolen moninaisuus liittyy yksinomaan henkilön sisäisiin kokemuksiin ja identiteettiin. Esimerkiksi transsukupuolisuuden kohdalla kyse ei kuitenkaan ole pelkästään sukupuoli-identiteetistä. Leino (2016: 457) kritisoikin sukupuoli-identiteetin käsitteen harhaanjohtavuutta, sillä transsukupuolisuuden mekanismit eivät ole yksinomaan sosiaalisia vaan myös biologisia sekä sitä, että sukupuoli-identiteetin käsite saattaa johtaa siihen, että cisihmiset eivät ymmärrä transihmisiä.

KS:n sukupuolen moninaisuuteen liittyvien sanojen epätasapainoinen käsitteleminen näkyy myös elatiivin käyttämisessä. Kuten edellisessä analyysiluvussa toin ilmi, ilmaistaan elatiivilla

sanan ”epävirallisuutta”. Elatiivia käytettiin esimerkiksi NS:n, PS:n ja KS:n *vapaussodan* määritelmässä vuoteen 2008 asti ilmaisemaan, että se ei ole tässä merkityksessä kaikkien hyväksymä kuvaamaan Suomessa vuonna 1918 käytyä sotaa (Tyysteri 2015: 135). Tämän tutkielman aineistossa elatiivia käytetään sanojen *androgyninen*, *cissukupuolinen*, *muunsukupuolinen*, *transseksuaali* ja *transihminen* määritelmässä (esim. *cissukupuolinen*: ”henkilöstä jonka sukupuoli-identiteetti vastaa hänelle syntymän yhteydessä määritettyä sukupuolta”). Elatiivin valinta herättää kysymyksiä siitä, miksi elatiivia käytetään näissä määritelmässä, missä menee sanan virallisuuden ja epävirallisuuden raja sekä miten raja ylipäätään määritellään. Liittyykö virallisuus sanan yleisyyteen vai pitääkö jonkun tietyn tahon käyttää ilmausta, jotta se pääsisi epävirallisuuden leimastaan? Sukupuolen moninaisuuteen liittyvä sanasto on suhteellisen uutta ja dynaamista, joten sanakirjantoinittajan valinta käyttää elatiivia näiden sanojen selitteissä saattaa johtua siitä, että toimittaja ilmaisee elatiivilla epävarmuutta sanojen vakiintuneisuudesta ja pitkäikäisyydestä. Elatiivin valinta voi myös kertoa ilmauksiin kohdistuvista varauksista yhteiskunnassa. Sukupuolen moninaisuuteen liittyvä sanasto saattaa herättää vastustusta joissakin sellaisissa ihmisissä, joiden käsitys sukupuolesta on binäärinen ja moninaisuuden kieltävä. Leinon (2016: 458) mukaan ei-binäärisiä sukupuolikokemuksia kuvaavat sanat eivät ole vielä täysin hyväksytyjä suuren yleisön tai edes sateenkaariyhteisön keskuudessa. Elatiivin valinnalla sanakirjantoinittaja saattaaakin viestiä siitä, että vaikka ilmauksia käytetään, liittyy niiden laajempaan hyväksyttävyyteen varauksia, kuten *vapaussodan* kohdalla aikanaan. Oli syy elatiivin valintaan mikä tahansa, asettaa se kyseiset sanat eriarvoiseen asemaan.

Miten sukupuoleen liittyvien ideologioiden ylläpitäminen tai purkaminen sitten näkyy KS:ssa? Sanakirjantoinittaja on ikään kuin kielellinen portinvartija (Mugglestone 2016: 553), jonka portinvartijuus ulottuu kielestä kulttuuriin (Turton 2020: 114). Turton tarkoittaa tällä sitä, että kun sanakirjaan lisätään uusi sana, vahvistuu sen kielellisen aseman lisäksi myös sen osoittaman tarkoitteen asema yhteiskunnassa. Vaikka sanojen arvo ei riipu siitä, löytyykö sana sanakirjasta vai ei, voi niiden lisääminen sanakirjaan kuitenkin parantaa niiden yhteiskunnallista näkyvyyttä. Lisäämällä sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sanastoa KS purkaa sukupuolen binäärisyyden ideologiaa ja osoittaa yhtenä kieliauktoriteettina, että sukupuolen moninaisuuden sanastolla on paikkansa suomen kielessä. Lisäykset kertovat siitä, että KS tunnistaa ja tunnustaa sukupuolen moninaisuuden tai ainakin sukupuolivähemmistöjen tarpeen sanoittaa omia kokemuksiaan. Sanakirjantoinituksessa tehdyt valinnat vähemmistöjen eduksi eivät kuitenkaan suoraan tarkoita kieliyhteisön suojelempaa suhtautumista

vähemmistöihin tai heitä koskevaan kieleen. Grönrosin (2015: 40) mukaan kielenkäyttäjät ovat usein konservatiivisempia kuin kieliashiantuntijat, kielen normien muuttaminen herättää heissä helposti vastustusta. Sanakirjan valtaa kielenkäyttäjiin tai kieleen ei siis tule yliarvioida, sillä kieli muuttuu sanakirjasta riippumatta (mts. 50).

Sukupuolivähemmistöt alkoivat näkyä suomalaisissa sanakirjoissa 1990-luvulla, kun ensimmäiset sukupuolivähemmistöihin liittyvät sanat *transseksuaali* ja *transvestiitti* sisällytettiin PS:aan. Siitä, milloin muut sukupuolen moninaisuuteen liittyvät ja tässä tutkielmassa käsitellyt hakusanat päätyivät KS:aan, ei juuri ole tietoa saatavilla. Ainoastaan sanojen *cissukupuolinen* ja *muunsukupuolinen* julkaisuajankohta on mainittu Kotuksen sivuilla julkaistuissa teksteissä. *Muunsukupuolinen* on kirjattu Nykysuomen sanatietokantaan Kotuksessa vuonna 2014, mutta KS:aan se päätyi vasta vuonna 2017 (Kotus f.) *Cissukupuolinen* taas on lisätty KS:aan vuoden 2018 päivitysversiossa (Kotus 2018). Kyseiset sanat lisättiin samoihin aikoihin myös muissa maissa joihinkin merkittävimpiin sanakirjoihin. *Muunsukupuolisen* englanninkieliset vastineet *genderqueer* ja *nonbinary* ja *cissukupuolisen* vastine *cisgender* lisättiin yhteen englannin kielen merkittävimpään sanakirjaan Merriam-Websteriin vuonna 2016 (Turton 2020: 114), ja sanojen ranskankieliset vastineet *non binaire* ja *cisgenre* lisättiin ranskankieliseen sanakirjaan Le Petit Robertiin vuonna 2021 (Campese 2020; Club d'orthographe de Grenoble 2024).

Molemmat sanat ovat kuitenkin ilmestyneet sateenkaari-ihmisten puheeseen huomattavasti aiemmin. Kuten analyysiluvusta 4.1.2 käy ilmi, on *muunsukupuolista* alettu käyttää vuonna 2008 ja *cissukupuolista*, tai sen englanninkielistä vastinetta *cisgender*, puolestaan jo 1990-luvulta alkaen. Nämä tuskin ovat tämän aineiston ainoat sanat, joiden matka ihmisten puheesta sanakirjaan on ollut pitkä. Nämä kaksi esimerkkiä kuitenkin osoittavat, että vaikka yhteiskunnallinen muutos näkyy sanakirjassa ja vähemmistöjä koskevia sanoja sisällytetään sanakirjoihin, tapahtuu se vasta silloin, kun myös enemmistöt alkavat käyttää niitä. Grönros (2015: 49) puhuu vallitsevien asenteiden ja enemmistön näkökulman voimasta, jota sanakirjantoinittaja ei välttämättä huomaa kyseenalaistaa. Tämän voi mielestäni havaita tutkielman aineiston analyysin pohjalta. Yhteiskunnan normeilla on merkittävä vaikutus siihen, mitä sanoja sanakirjasta löytyy ja kuinka niitä määritellään.

KS:sta ilmenevät sukupuoleen ideologiat liittyvät binääriseen sukupuolikäsitykseen ja siihen, että mies ja nainen käsitetään normeina. Ideologiat eivät ole kuitenkaan erityisen voimakkaita. KS heijastaa omaa aikaansa, sillä vanhemmissa määritelmissä näkyy binäärinen

sukupuolikäsitys ja sukupuolen moninaisuuden heikko tunnistaminen, mutta moninaisuutta kuvaavan sanaston kasvaminen kertoo sanakirjan kytköksistä suomalaiseen nyky-yhteiskuntaan, jossa moninaisuus on yhä näkyvämmässä osassa. KS samaan aikaan sekä ylläpitää että purkaa kaksijakoista ja yksinkertaistavaa näkemystä sukupuolesta.

5 Lopuksi

Tässä pro gradu -tutkielmassa olen selvittänyt, miten Kielitoimiston sanakirja käsittelee sukupuolen moninaisuutta yhdistämällä kriittistä leksikografista diskurssintutkimusta queer- ja translingvistisiin näkökulmiin. Analyysi on jaettu kolmeen osaan, joissa syvennyn sanakirjaan tekstinä, diskurssina ja sosiaalisena käytänteenä. Näitä osa-alueita olen tarkastellut tutkimalla 12:sta sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sana-artikkelia, sanakirjan toimittamiseen liittyviä haasteita käsiteltäessä sukupuolivähemmistöjä sekä sanakirjasta välittyviä sukupuoleen liittyviä ideologioita.

KS:n tarkasteleminen tekstinä paljastaa, että sanakirjaan valitut hakusanat kuvaavat sukupuolen moninaisuutta pääpiirteittäin, mutta ne eivät täysin kata sukupuolen moninaisuuteen liittyvää kokemusten kirjoa ja sen kielellistä variaatiota. Sanakirjaan on valittu yleisiä ja valtavirran medioissakin nykyään yhä useammin tavattuja sanoja, mutta sanakirjasta puuttuu monia, esimerkiksi jotakin tiettyä sukupuolikokemusta tai -identiteettiä kuvaavia sanoja, kuten *transmies* tai *transmaskuliini*. Sanakirjassa kuitenkin tunnustetaan sukupuolen ilmenemisen monimuotoisuus, sillä hakusanat kuvaavat niin anatomisen sukupuolen variaatiota, sukupuoli-identiteettiä, sukupuolen ilmaisua kuin niiden vastaavuutta syntymässä määritettyyn sukupuoleen. KS:sta löytyy kuitenkin myös kaksi vanhentunutta ja pejoratiivista sanaa. KS ei ole diakroninen sanakirja, sen ei toisin sanoen ole tarkoitus kuvata suomen kieltä ja sanaston kehitystä eri aikakausien välillä. Jossain vaiheessa tulevaisuudessa voisikin olla tarpeen keskustella siitä, kuinka perusteltua on säilyttää *transseksuaalin* ja *transsun* kaltaisia pejoratiivisia sanoja yleiskieltä kuvassa sanakirjassa.

Sana-artikkelien, erityisesti merkityksenselitteiden ja esimerkkien, osalta taas on havaittavissa horjuntaa käsiteltäessä sukupuolivähemmistöjä. Vaikka hakusanat kuvaavat monipuolisesti sukupuolen ilmenemisen eri tapoja, eivät KS:n merkityksenselitteet välttämättä vastaa näitä merkityksiä. Tämä näkyy esimerkiksi sukupuoli-identiteettiin ja sukupuolen ilmaisuun viittaavan sanan *androgyninen* selitteessä (”- - jossa miehiset ja naiselliset sukupuoliominaisuudet ovat sekoittuneet”), joka on KS:ssa kirjoitettu biologisista lähtökohdista käsin. Edellisen esimerkin kaltainen harhaanjohtavuus on aineistossa poikkeus, mutta erilaisia vanhentuneita ja vääristyneitä käsityksiä sanojen merkityksistä on havaittavissa useammassa aineiston sana-artikkeleista, kuten yli 30-vuotta vanhassa *transvestiitin* sana-artikkelissa. Merkityksenselitteet ja esimerkit eivät myöskään täysin tavoita sitä monimuotoisuutta, joka moniin aineiston sanoihin liittyy. Yhdestä näkökulmasta kirjoitetut

selitteet saattavat sivuuttaa täysin joitain toisia sanoihin liittyviä merkityksiä. Esimerkiksi *transsukupuolisen* binäärinen selite (”joka tuntee kuuluvansa vastakkaiseen sukupuoleen”) on yksinkertaistava ja sulkee ulkopuolelleen ei-binääriset transihmiset.

KS:n tarkasteleminen diskurssina tuo ilmi niitä haasteita, joita sen toimittamiseen liittyy käsiteltäessä sukupuolivähemmistöjä. Toimittamisen haasteet koskevat sana-artikkelien koostamisen kriteerejä, korpuksen rajallisuutta sekä vähemmistöjen oman näkökulman näkymättömyyttä. Sanakirjaan valituilta hakusanoilta edellytetään yleensä yleisyyttä ja vakiintuneisuutta. Sukupuolen moninaisuuteen liittyvällä sanastolla ei ole samanlaisia mahdollisuuksia tavoittaa näitä kriteerejä kuin monilla muilla, enemmistöä koskevilla sanoilla, sillä sanojen käyttäjäkunta on pienempi ja sanastolla on taipumusta elävyyteen ja muuttuvuuteen. Sanakirjan toimituksessa käytetty korpus taas ei välttämättä edusta sukupuolivähemmistöjä ja heidän tapansa käyttää kieltä. Tämä voi johtaa siihen, että sukupuolen moninaisuutta koskevissa kielikysymyksissä enemmistön näkökulma määrittää, miten sukupuolivähemmistöjä käsitellään sanakirjassa. Vähemmistöjen oma ääni saattaa silloin jäädä kuulumattomiin.

KS:n analysoiminen sosiaalisena käytänteenä taas osoittaa, että sanakirjasta nousevat sukupuolta koskevat ideologiat liittyvät binääriseen sukupuolikäsitykseen sekä miehen ja naisen asemaan normina. Binäärinen sukupuolikäsitys nousee esiin esimerkiksi jo mainitussa *transsukupuolisen* selitteessä, joka ei jätä tilaa binäärin ulkopuolisille sukupuolikokemuksille. Mies ja nainen normina taas ilmenee KS:n tavassa käsitellä *miestä* ja *naista* eri tavalla suhteessa aineiston muihin sanoihin. Tämä ilmenee esimerkiksi merkityksenselitteiden yläkäsitteistä. *Miehen* ja *naisen* selitteiden yläkäsite on *ihminen*, joka on nominatiivissa. Aineiston muiden sana-artikkelien selitteiden yläkäsite, jos sellainen on, on elatiivimuotoinen *henkilö*. Tämän tutkielman perusteella KS:sta nousevat sukupuoleen liittyvät eriarvoistavat ideologiat eivät kuitenkaan ole voimakkaita. Suurempana haasteena pitäisinkin enemmistön näkökulman korostumista ja vähemmistöjen näkökulman suhteellista näkymättömyyttä. Merkittävää kuitenkin on se, että KS osoittaa pyrkimystä kielelliseen inklusiivisuuteen ja haitallisten ideologioiden purkamiseen sisällyttämällä sukupuolen moninaisuuteen liittyvää sanastoa sanakirjaan.

Tämä tutkielma on jatkoa suomalaiselle sukupuolta käsittelevälle metaleksikografialle. Suomalaiselle leksikografialle vielä vierasta analyttistä viitekehystä hyödyntämällä olen tuonut kriittisen leksikografisen diskurssintutkimuksen fennistiikan piiriin ja siten ehkä avannut näkökulmia uudentalaiselle, kokonaisvaltaisemmalle sanakirjatutkimukselle. Aiemmissa

tutkimuksissa sukupuoliin liittyviä sanoja on leksikografiassa tarkasteltu binäärisen sukupuolikäsityksen kautta ja sukupuolen moninaisuus sivuuttaen. Kiinnittämällä huomion sukupuolen moninaisuuteen ja sukupuolivähemmistöjen kokemuksiin olen toivottavasti saanut vähemmistöjen äänen paremmin kuuluviin ja heitä koskevan kielen käsittelyn haasteet näkyviin.

Tutkielman rajoitteena on ollut vertailuaineiston epätasapainoisuus. Koska kaikkia tämän tutkielman aineistoon päätyneitä sanoja ei löytynyt jokaisesta aineistosta, ei analyysi ole sana-artikkelien välillä täysin yhdenvertainen. Myös hakusanojen valintaa ja niiden yleisyyttä koskeva arviointi vaatisi laajempaa tutkimusta, jossa vertailtaisiin eri korpuksia keskenään. Tämä tutkielma antaa vain osviittaa, eikä vastaa täysin siihen, kuinka hyvin KS:n valitsemit hakusanat kuvastavat ihmisten puhetta.

Sanakirja diskurssina -osiossa päädyttiin tarkastelemaan ainoastaan sanakirjan tuottamista, mutta ei sen vastaanottamista. Jatkossa voisi olla hedelmällistä tutkia paremmin sitä, miten kieliyhteisö suhtautuu sukupuolen moninaisuuteen liittyvään sanastoon ja sen lisäämiseen KS:aan. Erityisesti sukupuolivähemmistöjen kokemusten kerääminen hakusanoista, selitteistä ja esimerkeistä voisi antaa tarkempaa tietoa siitä, kuinka hyvin KS:n sana-artikkelit kuvaavat sukupuolen moninaisuutta. Myös tarkasteltavien sana-artikkelien monipuolisempi tarkastelu voisi kasvattaa ymmärrystä siitä, miten KS käsittelee sukupuolen moninaisuutta. Tässä tutkielmassa on tarkastelu sukupuoli-identiteettiin, sukupuolen ilmaisuun, sukupuolikokemuksen ja anatomisen sukupuolen vastaavuuteen sekä anatomisen sukupuolen variaatioon viittaavia sanoja, mutta jätetty tarkastelun ulkopuolelle sellaiset sukupuolen moninaisuuteen liittyvät KS:sta löytyvät sanat, kuten *sukupuolenkorjausleikkaus* ja *dysforia*.

Sukupuolen moninaisuuden sanasto on suhteellisen uutta ja osittain vakiintumatonta. Sanojen määritelmät myös vaihtelevat yhteisön sisällä, sillä jokaisen ihmisen kokemus omasta identiteetistä ja sitä kuvaavista käsitteistä on henkilökohtainen. Tämä tekee etenkin sanakirjamääritelmien kirjoittamista haasteellista, sillä kaikkia käsitteisiin liittyviä vivahteita tai näkökulmia on mahdotonta ottaa huomioon sanakirjan rajallisen tilan vuoksi. Tämä on otettava huomioon sanakirjamääritelmiä kohtaan osoitetussa kritiikissä ja etenkin niiden laatimiseen osoitetuissa vaatimuksissa. Toisaalta nykyisten verkossa käytettävien sanakirjojen kohdalla herää kysymys, kuinka rajallisena sanakirjan tilaa voidaan enää pitää. Ehkä käytännön leksikografiassa voitaisiin ottaa oppia queer- ja translingvistiikasta ja pohtia sitä, mitä verkkosanakirjassa on mahdollista sanoa ja miten tehdä se vähemmistönäkökulmat huomioon ottaen.

Lähteet

Aineslähteet

- KS = Kielitoimiston sanakirja 2022. [Verkkojulkaisu HTML.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. URN:NBN:fi:kotus-201433. Viitattu 15.12.2023. Saatavissa: <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/#/>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 10.11.2022.
- Seta 2023. Sateenkaarisanasto. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 15.12.2023. Saatavissa: <https://seta.fi/sateenkaaritieto/sateenkaarisanasto/>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 31.10.2023.
- THL 2023. Tasa-arvosanasto. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 15.12.2023. Saatavissa: <https://thl.fi/aiheet/sukupuolten-tasa-arvo/sukupuoli/tasa-arvosanasto>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 8.12.2023.

Tutkimuskirjallisuus

- Aarnipuu, Tiia 2008. *Trans: sukupuolen muunnelmia*. Like Kustannus, Helsinki.
- Bartlett, Tom 2012. *Hybrid Voices and Collaborative Change: Contextualising Positive Discourse Analysis*. Routledge, Lontoo.
- Béjoint, Henri 1994. *Tradition and Innovation in Modern English Dictionaries*. Clarendon Press, Oxford.
- Benson, Phil 2001. *Ethnocentrism and the English Dictionary*. Routledge, London ja New York.
- Bergenholtz, Henning – Gouws, Rufus H. 2012. What Is Lexicography? *Lexikos* 22(22), s. 31–42. <https://doi.org/10.5788/22-1-996>.
- Bertulesi, Chiara 2023. Chinese Lexicography and the Critical Analysis of Lexicographical Discourse. *Studies on Chinese Language and Linguistics in Italy*, s. 95–116. Toim. Serena Zuccheri. Fondazione Bologna University Press, Bologna. <https://doi.org/10.30682/sitlec45>.
- Braun, Virginia – Kitzunger, Celia 2001. Telling it straight? Dictionary definitions of women's genitals. *Journal of Sociolinguistics* 5(2), s. 214–232.
- Campese, Sandrine 2020. Les nouveaux mots du Petit Larousse et du Petit Robert 2021 : Que disent-ils de nous ? [Verkkojulkaisu.] Julkaistu 14.6.2020. Viitattu 19.10.2024.

- Saatavissa: <https://www.projet-voltaire.fr/divers/nouveaux-mots-petit-larousse-petit-robert-2021-disent-de/>.
- Chen, Wenge 2015. Bilingual Lexicography as Recontextualization: A Case Study of Illustrative Examples in *A New English–Chinese Dictionary*. *Australian Journal of Linguistics* 35(4), s. 311–333. <https://doi.org/10.1080/07268602.2015.1067133>.
- 2017. Lexicography, Discourse and Power: Uncovering Ideology in the Bilingualization of Monolingual English Dictionaries in China. *Pragmatics and Society* 8(4), s. 601–629. <https://doi.org/10.1075/ps.8.4.06che>.
- 2018. Identity and Affiliation: Exploring Chinese Lexicographers’ Communal Identification in the 1970s. *Australian Journal of Linguistics* 38(4), s. 484–518. <https://doi.org/10.1080/07268602.2018.1510762>.
- 2019. Towards a Discourse Approach to Critical Lexicography. *International Journal of Lexicography* 32(3), s. 362–388. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecz003>.
- Club d’orthographe de Grenoble 2024. Mots entrés dans le Petit Robert puis dans le Petit Larousse. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 19.10.2024. Saatavissa: <https://www.orthogrenoble.net/mots-nouveaux-dictionnaires/mots-entres-petit-robert-puis-petit-larousse/>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 27.9.2024.
- Coady, Ann 2018. The origin of sexism in language. *Gender and Language* 12(3), s. 271–293. <https://doi.org/10.1558/genl.31445>.
- Dame, Avery 2017. *Tracing Terminology: Researching Early Uses of “Cisgender”*. Päivitetty 22.5.2017. Viitattu 19.5.2024. Saatavissa: <https://www.historians.org/perspectives-article/tracing-terminology-researching-early-uses-of-cisgender-may-2017/>.
- Engelberg, Mila 2016. *Yleispätevä mies: Suomen kielen geneerinen, piilevä ja kieliopillistuva maskuliinisuus*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto, Helsinki. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-2086-1>.
- 2018. *Miehiä ja naisihmisiä. Suomen kielen seksismi ja sen purkaminen*. TANE-julkaisuja 18. Tasa-arvoasiain neuvottelukunta, Helsinki.
- Fairclough, Norman 1992. *Discourse and Social Change*. Polity press, Cambridge.
- 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman, Lontoo.
- Fishman, Joshua A. 1995. Dictionaries as Culturally Constructed and as Culture-Constructing Artifacts: The Reciprocity View as Seen from Yiddish Sources. *Cultures, Ideologies, and the Dictionary: Studies in Honor of Ladislav Zgusta*, s. 29–34. Toim. Braj B. Kachru ja Henry Kahane. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

- Fuertes-Olivera, Pedro A. – Tarp, Sven 2022. Critical Lexicography at Work: Reflections and Proposals for Eliminating Gender Bias in General Dictionaries of Spanish. *Lexikos* 32(2), s. 105–132. <https://doi.org/10.5788/32-2-1699>.
- Geeraerts, Dirk 1987. Types of Semantic Information in Dictionaries. *A Spectrum of Lexicography*, s. 1–10. Toim. Robert F. Ison. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Gramsci, Antonio 1971. *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*. Toim. Quintin Hoare ja Geoffrey Nowell Smith. Lawrence and Wishart, Lontoo.
- Grigoryan, Ashot A. 2007. On Gender Aspect in Lexicography. *Essays on Lexicon, Lexicography, Terminography in Russian, American and Other Cultures*, s. 2–11. Toim. Olga Karpova ja Faina Kartashkova. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Grönros, Eija-Riitta 1994. Sävyt ja vivahteet. Sanojen tyylilajin osoittaminen sanakirjassa. *Kielikello* 3/1994. [Verkkajulkaisu.] Viitattu 1.11.2024. Saatavissa: <https://kielikello.fi/savyt-ja-vivahteet-sanojen-tyylilajin-osoittaminen-sanakirjassa/>.
- 2007. Mies ja nainen sanakirjassa. *Kielikello* 4/2007. [Verkkajulkaisu.] Viitattu 3.4.2024. Saatavissa: <https://kielikello.fi/mies-ja-nainen-sanakirjassa/>.
- 2015. Sanakirjojen normatiivisuus ja deskriptiivisyys. *Hyvä sanakirja. Tieteellisiä, käytännöllisiä ja eettisiä näkökulmia leksikografiaan*, s. 35–52.
- Haarala, Risto 1994. Suomen kielen perussanakirja – Nykysuomen sanakirjan perillinen. *Kielikello* 3/1994. [Verkkajulkaisu.] Viitattu 10.5.2024. Saatavissa: <https://kielikello.fi/suomen-kielen-perussanakirja-nykysuomen-sanakirjan-perillinen/>.
- Haarala, Risto – Nissinen, Irma 1994. Perussanakirjan uudissanat. *Kielikello* 3/1994. [Verkkajulkaisu.] Viitattu 10.5.2024. Saatavissa: <https://www.kielikello.fi/-/perussanakirjan-uudissanat>.
- Hellinger, Marlis 2006. Sexist language. *Encyclopedia of language and linguistics*, s. 265–272. Vol. 11. 2. painos. Toim. Edward K. Brown. Elsevier, Amsterdam.
- Hirschfeld, Magnus 2006 [1910]. Selection from *The Transvestites: The Erotic Drive to Cross-Dress*. *The Transgender Studies Reader*, s. 28–39. Toim. Susan Stryker ja Stephen Whittle. Routledge, London ja New York. <https://doi.org/10.4324/9780203955055-4>.
- Hoey, Michael 1986. The Discourse Colony: A Preliminary Study of a Neglected Discourse Type. *Talking about Text: studies presented to David Brazil on his retirement*, s. 1–26. Discourse Analysis Monographs 13. Toim. Malcolm Coulthard. English Language Research, Birmingham.

- Hornscheidt, Antje 2008. A concrete research agenda for critical lexicographic research within critical discourse studies: an investigation into racism/colonialism in monolingual Danish, German, and Swedish dictionaries. *Critical Discourse Studies* 5(2), s. 107–132. <https://doi.org/10.1080/17405900801990066>.
- Hyvä sanakirja. Tieteellisiä, käytännöllisiä ja eettisiä näkökulmia leksikografiaan.* Toim. Laura Tyysteri ja Kaisa Lehtosalo. Turun yliopisto, Turku 2015. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6010-1>.
- Häkkinen, Kaisa 2006. Laajojen aineistojen käyttö ja käyttöongelmat kielentutkimuksessa. *Etiikkaa ihmistieteille*, s. 203–219. Toim. Jaana Hallamaa, Veikko Launis, Salla Lötjönen ja Irma Sorvali. SKS, Helsinki.
- Kachru, Braj B 1995. Afterword: Directions and Challenges. *Cultures, Ideologies, and the Dictionary: Studies in Honor of Ladislav Zgusta*, s. 417–424. Toim. Braj B. Kachru ja Henry Kahane. Lexicographica. Series Maior 64. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Kachru, Braj B. – Kahane, Henry 1995. *Cultures, Ideologies, and the Dictionary: Studies in Honor of Ladislav Zgusta*. Lexicographica. Series Maior 64. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Kaltiala-Heino, Riitta – Mattila, Aino – Kärnä, Teemu – Joutsenniemi, Kaisla 2015. Sukupuoli-identiteetin diagnosoiminen. [Verkkójulkaisu.] Julkaistu painettuna: *Lääketieteellinen aikakauskirja Duodecim* 131(4), s. 367–71. Viitattu 1.11.2024. Saatavissa: <https://www.duodecimlehti.fi/duo12092>.
- Karlsson, Fred 1974. Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista. *Sananjalka* 16(1), s. 24–33. Suomen Kielen Seura, Turku. <https://doi.org/10.30673/sja.86386>.
- Konnely, Lex 2021. Nuance and normativity in trans linguistic research. *Journal of Language and Sexuality* 10(1), s. 71–81. <https://doi.org/10.1075/jls.00016.kon>.
- Kotus 2018. Kielitoimiston sanakirjaan tulossa uusia sanoja. [Verkkójulkaisu.] Päivitetty 6.3.2018. Viitattu 19.4.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/ajankohtaista_kielitoimiston_sanakirjassa/kielitoimiston_sanakirjaan_tulossa_uusia_sanoja.27237.news.
- a. Kielitoimiston sanakirja. [Verkkójulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja.
- b. Kielitoimiston sanakirjan taustaa. [Verkkójulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/kielitoimiston_sanakirjan_tau_staa.

- c. Kielitoimiston sanakirjan toimitus. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 6.5.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/kotus/organisaatio/tyoryhmat/kielitoimiston_sanakirjan_toimitus.
- d. Kielitoimiston sanakirjan versiot. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/kielitoimiston_sanakirjan_tau_staa/kielitoimiston_sanakirjan_versiot.
- e. Mitä on sanastus? [Verkkojulkaisu.] Viitattu 6.5.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/uudet_sanat/mita_on_sanastus
- f. Muunsukupuolinen. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 19.4.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/nyt/kysymyksiä_ja_vastauksia/nykysanastosta/muunsukupuolinen.
- g. Nykysuomen sanakirja. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/muut_sanakirjat/nykysuomen_sanakirja.
- h. Sanakirjan ja aineiston suhde. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 8.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/uudet_sanat/sanakirjan_ja_aineiston_suhde.
- i. Suomen kielen perussanakirja. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/muut_sanakirjat/suomen_kielen_perussanakirja.
- j. Uudet sanat artikkeleiksi. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 6.5.2024. Saatavissa: https://www.kotus.fi/sanakirjat/kielitoimiston_sanakirja/kielitoimiston_sanakirjan_tekemisesta/uudet_sanat_artikkeleiksi.

KS = Kielitoimiston sanakirja 2022. Lukuohjeet. [Verkkojulkaisu HTML.] Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. URN:NBN:fi:kotus-201433. Viitattu 13.2.2023. Saatavissa: <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/#!/info/reading-howto>.

Landau, Sidney I. 2001. *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. 2. painos. Cambridge University Press, Cambridge.

Lehtosalo, Kaisa – Tyysteri, Laura 2015. Sanakirjatyön valinnat ja leksikografian ammattietiikka. *Hyvä sanakirja. Tieteellisiä, käytännöllisiä ja eettisiä näkökulmia leksikografiaan*, s. 9–20.

Leino, Unni 2016. Conceptualizing sex, gender and trans. An Anglo-Finnish perspective. *TSQ. Transgender Studies Quarterly* 3(3–4), s. 448–461. <https://doi.org/10.1215/23289252-3545155>.

— 2022. Mistä voi puhua, sitä voi hoitaa. Sukupuolen polyseemisyys hoitoa säätelemässä. *Virittäjä* 126(2), s. 231–253. <https://doi.org/10.23982/vir.101599>.

- Leinonen, Eeva-Kaisa – Leinonen, Helga 2007. Transvestisuus. *Sateenkaari-Suomi: Seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen historiaa*, s. 75–86. Toim. Kati Mustola ja Johanna Pakkanen. Like Kustannus, Helsinki.
- Lindeman, Meri (tekeillä). Translingvistiikka: kielitieteellisiä näkökulmia transtutkimukseen. Artikkelikäsikirjoitus.
- Mantila, Harri 1998. Jätkät ja jässikät, don juanit ja gentlemanit. *Tuppisuinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista*, s. 15–32. Toim. Vesa Heikkinen, Harri Mantila ja Markku Varis. Tietolipas 154. SKS, Helsinki.
- Moon, Rosamund 1989. Objective or Objectable: Ideological Aspects of Dictionaries, or the Subversive Dictionary. *English Language Research* 3, s. 58–94.
- 2014. Meaning, Ideologies and Learners' Dictionary. *Proceedings of the XVI EURALEX International Congress: The User in Focus*, s. 85–105. Toim. Andrea Abel, Chiara Vettori ja Natascia Ralli. Institute for Specialised Communication and Multilingualism, Bolzano/Bozen.
- Motschenbacher, Heiko – Stegu, Martin 2013. Queer Linguistic approaches to discourse. *Discourse & Society* 24(5), s. 519–535. <https://doi.org/10.1177/0957926513486069>.
- Mugglestone, Lynda 2016. Description and prescription in dictionaries. *The Oxford Handbook of Lexicography*, s. 546–560. Toim. Philip Durkin. Oxford University Press, Oxford.
- Nelson, Cynthia 1999. Sexual identities in ESL: Queer theory and classroom inquiry. *TESOL Quarterly* 33(3), s. 371–391. <https://doi-org.ezproxy.utu.fi/10.2307/3587670>.
- Nossem, Eva 2018. Queering Lexicography: Balancing Power Relations in Dictionaries. *Queering Translation, Translating the Queer: Theory, Practice, Activism*, s. 172–187. Toim. Brian J. Baer ja Klaus Kaindl. Routledge Advances in Translation and Interpreting Studies 28. Routledge, New York ja Lontoo.
- NS = *Nykysuomen sanakirja*. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- Pietikäinen, Sari 2000. Kriittinen diskurssintutkimus. *Kieli, diskurssi & yhteisö*, s.191–219. Toim. Kari Sajavaara ja Arja Piirinen-Marsh. Soveltavan kielentutkimuksen teoriaa ja käytäntöä 2. Jyväskylän yliopisto, soveltavan kielentutkimuksen keskus, Jyväskylä.
- Pietikäinen, Sari – Mäntynen, Anne 2019. *Uusi kurssi kohti diskurssia*. Vastapaino, Tampere.
- PS = *Suomen kielen perussanakirja*. Helsinki: Valtion painatuskeskus & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1990–1994.
- Seta 2021. Vuosikymmen terveiden kirjoissa – transvestisuuden ja fetissien tautiluokituksen poistamisesta 10 vuotta. [Verkojulkaisu.] Julkaistu 12.05.2021. Viitattu 2.10.2024.

- Saatavissa: <https://seta.fi/2021/05/12/vuosikymmen-terveiden-kirjoissa-transvestisuuden-ja-fetissien-tautiluokituksen-poistamisesta-10-vuotta/>.
- 2023a. Järjestö. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: <https://seta.fi/jarjesto/>. Päivitetty 24.5.2023.
- 2023b. Sateenkaarisanasto. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: <https://seta.fi/sateenkaaritieto/sateenkaarisanasto/>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 31.10.2023.
- Siirinen, Mari 1988. Aito naisellinen tunteenpurkaus eli Nykysuomen sanakirjan naiskuva. *Isosuinen nainen: tutkielmia naisesta ja kielestä*, s. 41–46. Toim. Lea Laitinen. Yliopistopaino, Helsinki.
- Simpson, Paul – Mayr, Andrea – Statham, Simon 2019. *Language and Power: A Resource Book for Students*. 2. painos. Routledge, Lontoo.
- SKES = Suomen etymologinen sanakirja 2024. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 10.11.2024. Helsinki: Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72. URN:NBN:fi:kotus-202259. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 15.8.2024 Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/suomenetymologinensanakirja>.
- Stryker, Susan 2017. *Transgender history: the roots of today's revolution*. 2. painos. Seal Press, New York.
- Svensén, Bo 2004. *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2. uudistettu ja laajennettu painos. Norstedts Akademiska Förlag, Tukholma.
- Taylor, Talbot J. 1990. Which is to be master? The institutionalization of authority in the science of language. *Ideologies of Language*, 9–26. Toim. John E. Joseph ja Talbot J. Taylor. Routledge, New York.
- Tenorio, Encarnación Hidalgo 2000. Gender, Sex and Stereotyping in the Collins COBUILD English Language Dictionary. *Australian Journal of Linguistics* 20(2), s. 211–230. <https://doi.org/10.1080/07268600020006076>.
- THL 2023. Tasa-arvosanasto. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: <https://thl.fi/aiheet/sukupuolten-tasa-arvo/sukupuoli/tasa-arvosanasto>. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 8.12.2023.
- 2024a. Sukupuolen moninaisuus. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 8.10.2024. Saatavissa: <https://thl.fi/aiheet/sukupuolten-tasa-arvo/sukupuoli/sukupuolen-moninaisuus>. Päivitetty 9.9.2024.
- 2024b. Tietoa meistä. [Verkkojulkaisu.] Viitattu 13.2.2024. Saatavissa: <https://thl.fi/thl/tietoa-meista>. Päivitetty 9.1.2024.

- Thorne, Nat – Yip, Andrew Kam-Tuck – Bouman, Walter Pierre – Marshall, Ellen – Arcelus, Jon 2019. The terminology of identities between, outside and beyond the gender binary – A systematic review. *International Journal of Transgenderism* 20(2–3), s. 138–154. <https://doi.org/10.1080/15532739.2019.1640654>.
- Tieteen termipankki: Semiotiikka: *ideologia*. [Verkkójulkaisu.] Viitattu 29.1.2024. Saatavissa: <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Semiotiikka:ideologia>.
- Tirri, Rauno – Lehtonen, Juhani – Lemmetyinen, Risto – Pihakaski, Seppo – Portin, Petter 2001. *Biologian sanakirja*. Otava, Helsinki.
- Translaki 2002/563. *Laki transseksuaalin sukupuolen vahvistamisesta*. Annettu Helsingissä 28.6.2002. Viitattu 22.1.2024. Saatavissa: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/kumotut/2002/20020563>.
- Translaki 2023/295. *Laki sukupuolen vahvistamisesta*. Annettu Helsingissä 3.3.2023. Viitattu 22.1.2024. Saatavissa: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/2023/20230295>.
- Turton, Stephen 2020. Redefining realness: Bringing queer performativity to the English dictionary. *Journal of Language and Sexuality* 9(2), s. 101–126. <https://doi.org/10.1075/jls.19012.tur>.
- Tyysteri, Laura 2011. Sukupuolen merkitseminen Nykysuomen sanakirjan ja Kielitoimiston sanakirjan nais- ja mies-alkuisissa yhdyssubstantiiveissa. *Sananjalka* 53(1), s. 162–180. <https://doi.org/10.30673/sja.86709>.
- 2015. Arvosidonnaiset sanat yleiskielen selittävässä sanakirjoissa. *Hyvä sanakirja. Tieteellisiä, käytännöllisiä ja eettisiä näkökulmia leksikografiaan*, s. 131–153.
- Urdang, Laurence 1963. Arvio teoksesta *Problems in Lexicography: Report of the Conference on Lexicography held at Indiana University, November 11–12, 1960*, tekijät Fred W. Householder ja Sol Saporta. *Language* 39(3), s. 586–594. <https://doi.org/10.2307/411152>.
- Valtonen, Saini – Hakola, Salla-Maija 2016. *Haluaisin pystyä kertomaan: sateenkaariseniorit ikääntyneille suunnattujen palveluiden asiakkaina*. Seta-julkaisuja 26. 2. painos. Otava, Helsinki.
- Van Dijk, Teun A. 2015. Critical Discourse Analysis. *The Handbook of Discourse Analysis*, s. 466–485. Toim. Deborah Tannen, Heidi E. Hamilton ja Deborah Schiffrin. 2. painos. Wiley Blackwell, Chichester.
- WHO 1992. The ICD-10 classification of mental and behavioural disorders. Clinical descriptions and diagnostic guidelines. World Health Organisation, Geneva.

Zimman, Lal 2020. Transgender language, transgender moment: Toward a trans linguistics. –
Toim. Kira Hall ja Rusty Barrett. *The Oxford Handbook of Language and Sexuality*.
Oxford University Press, Oxford.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190212926.013.45>.

Liitteet

Liite 1. Kielitoimiston sanakirja

Mies

1. täysikasvuinen miessukupuolta oleva ihminen.

Miehet, naiset ja lapset.

Nuori, komea mies.

Miehen vartalo.

Hän on jo täysi mies.

Miesten paita.

Puhua asioista miesten kesken, kuin mies miehelle.

Otella mies miestä vastaan.

Tulla, päästä miehen ikään ks. ikä 2.

Erik.

a. pojasta.

Pikku mies myös →←.

Sinähän olet jo iso mies.

b. arvo-, virka- tm. asemaa ajatellen: erityistä arvoasemaa vailla oleva, tavallinen mies.

Upseerit ja rivimiehet.

Työnjohtaja ja kolme miestä.

c. jälkiosana yhdyssanoissa, joiden alkuosa ilmaisee jtk ominaisuutta, harrastusta tms.; vrt. mies 4. erik. c.

Ikä-, voimamies.

Setä-, velimies.

Leskimies.

Aatelis-, herrasmies.

Maailmanmies.

Maisterismies.

Laulu-, urheilumies.

Tupakkamies.

Hengen-, kirkonmies.

Mitalimies.

2. miessukupuolen myönteisinä pidettyihin ominaisuuksiin, miehekkyyteen viittaavissa ilmauksissa.

Olla mies paikallaan.

Kesti kuin mies, miehen lailla [vastoinkäymiset].

Se on miehen puhetta.

Teki miehen työn.

Tarjosi miehen vastuksen.

Onko sinussa miestä [= kykenetkö] pysymään sanojesi takana?

Miesten mies todellinen mies, parhaita miehiä.

3. kumppanina.

- a. aviomies t. miespuolinen rekisteröidyn parisuhteen osapuoli.

Mies ja vaimo.

Hänen nykyinen, tuleva miehensä.

Hänellä ei ole miestä.

Laajemmin avomiehestä.

- b. yl. osapuolena rakkaus- t. sukupuolisuhteessa.

Tapasi elämänsä [= vastustamattoman, ”ainoan oikean”] miehen.

Olla miehiin menevä taipuvainen eroottisiin suhteisiin miesten kanssa.

Naistenmies (myös ←→) naisiin vetoava mies, naissankari.

4. eräissä kiinteissä yhtymissä; (vars. yhdyssanojen jälkiosana) joskus myös yl. ihmisestä, henkilöstä.

Valkoinen mies valkoihoisesta ihmisestä vars. länsimaisen kulttuurin edustajana.

Kivikauden mies.

Aatteen, toiminnan mies.

Maanmies.

Kadun-, jokamies.

Mies ja ääni -periaate yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden periaate.

Yhden miehen yritys.

Miehen mentävä aukko ks. mennä 6.a.

Hän on mennyttä miestä hukassa, tuhon oma tms.

Mikä hän on miehiään [= millainen hän t. hänen taustansa on]?

En ole niitä miehiä, jotka [= sellainen mies, joka] – –.

Muina miehinä kuin ei huomaisi jtk t. mitään, jstak välittämättä.

Yhtenä miehenä yksimielisesti, yksissä tuumin.

Lähtivät miehissä joukolla.

Pojat saivat kolme omenaa mieheen kukin, henkeä kohti.

Nauttia miestä väkevämpää viinaa.

Erik.

- a.** jnk yhteisön, ryhmän tms. jäsenistä.

Johtajan lähin mies.

Presidentin miehet tukijat, läheiset avustajat.

Puolue pyrki täyttämään virat omilla miehillään.

- b. oik.**

Kolmas mies ks. kolmas erik.

Uskottu mies ks. uskottu 2.

- c.** vars. aik. jälkiosana yhdyssanoissa, joiden alkuosa ilmaisee ammattia, virkaa, tehtävää, toiminta-alaa tms.; us. tekijännimeä vastaamassa; vrt. mies 1. erik. c.

Laki-, liike-, tiedemies.

Virkamies.

Valtiomies.

Lautamies.

Mainos-, lehtimies.

Putki-, sähkö-, varastomies.

Meri-, perämies.

Kala-, metsä-, onkimies.

Kotimies.

Nainen

täysikasvuinen naissukupuolta oleva ihminen.

Miehet, naiset ja lapset.

Nuori, kaunis nainen.

Naisen vartalo.

Varttua naiseksi.

Naisten puolue, järjestö.

Naisten polkupyörä.

Tavaratalon naisten vaateosasto.

Hyvät naiset ja herrat!

Päätettiin lähteä naisissa [= naisjoukolla] ulos.

Naisten ilta naisten keskinen illanvietto.

Muina naisina ks. muu 2.

Talosta puuttui naisen käden kosketus, jälki us. = kodikkuus, siisteys tms.

Erik.

- a.** jälkiosana yhdyssanoissa, joiden alkuosa ilmaisee jtk ominaisuutta, harrastusta, ammattia, tehtävää, toiminta-alaa tms.

Työläis-, virkanainen.

Tiedenainen.

Järjestö-, puuhanainen.

Maailmannainen.

- b.** osapuolena rakkaus- t. sukupuolisuhteessa.

Tapasi elämänsä [= vastustamattoman, ”ainoan oikean”] naisen.

Toinen nainen av(i)omiehen rakastajatar.

Naisiin menevä taipuvainen eroottisiin suhteisiin naisten kanssa.

Juosta naisten perässä kuv. yrittää (jatkuvasti) valloittaa naisia.

Ark.

Tuli kutsuille naisensa [= tyttöystävänsä] kanssa.

Lähteä naisiin etsimään (seksi)seuraa naisista.

Käydä naisissa harrastaa seksisuhteita naisten kanssa.

Liite 2. Sateenkaarisanasto

Androgynia. Androgynialla tarkoitetaan maskuliinisten ja feminiinisten piirteiden ja ominaisuuksien yhdistymistä samassa henkilössä. Sillä voidaan myös tarkoittaa tyyliä, jossa yhdistellään maskuliinisuutta ja feminiinisyyttä esimerkiksi pukeutumisessa. Joidenkin henkilöiden sukupuoli-identiteetti on **androgynni**.

Cis. Sanaa cis käytetään kuvaamaan sitä, että henkilön sukupuoli-identiteetti ja sukupuolen ilmaisu ovat hänelle syntymässä määritellyn sukupuolen ja siihen kulttuurissa yleensä liitettyjen odotusten mukaiset. Suurin osa ihmisistä on cissukupuolisia. Cis on vastakohta sanalle trans; sanat ovat alkuaan latinasta, jossa niillä on merkitys ‘tällä puolen’ ja ‘toisella puolen’. Cismies on syntymässä määritelty pojaksi. Cisnainen on syntymässä määritelty tytöksi.

Intersukupuolisuus. Intersukupuolisuus tarkoittaa joukkoa erilaisia kehon variaatioita, joissa sukupuolitettut piirteet, kuten kromosomit, sukuelimet tai hormonitoiminta eivät ole yksiselitteisesti nais- tai miestyypilliset. Intersukupuolisuus on luonnollista kehollista vaihtelua ja tekee näkyväksi sen, että ihmisiä ei voi biologisestikaan luokitella kahteen toisensa poissulkevaan sukupuoleen. Intersukupuolisuus voi olla joillekin myös sukupuoli-identiteetti.

Mies. Mies on toinen juridisista sukupuolista Suomessa ja yleinen sukupuoli-identiteetti.

Muunsukupuolinen. Muunsukupuolinen ihminen voi olla sekä mies että nainen, jotakin mieheyden ja naiseuden väliltä tai sitten tyystin tämän jaon ulkopuolelta. Muunsukupuolisuus voi toimia kattokäsitteenä muillekin ei-binäärisille sukupuoli-identiteeteille, esimerkiksi **gender fluid**, **gender queer** ja **sukupuoleton**. **Transgender**-termiä käytettiin ennen muunsukupuolisuuden synonyymina. Englannin kielessä transgender viittaa transsukupuolisiin ihmisiin. Kaikki binäärisen sukupuolijaon ulkopuolella olevat eivät koe termiä muunsukupuolinen sukupuoli-identiteetikseen.

Nainen. Nainen on toinen juridisista sukupuolista Suomessa ja yleinen sukupuoli-identiteetti.

Sukupuoleton. Kaikilla ihmisillä ei ole sukupuoli-identiteettiä. Osalle taas sukupuolettomuus voi olla sukupuoli-identiteetti.

Transihminen. Transihminen on yleiskäsite, jolla usein kuvataan kaikkia, joiden sukupuoli-identiteetti tai sukupuolen ilmaisu joskus tai aina eroaa odotuksista sille sukupuolelle, johon heidät syntymähetkellä määriteltiin. Transihmisiin luetaan usein kuuluvan transvestiitit, muunsukupuoliset ja transsukupuoliset. Yksilö, joka voi kokea olevansa muuta kuin cis, ei välttämättä määritä itseään transihmiseksi. Transihmiselle on tärkeää, että hänet kohdataan sukupuoli-identiteettinsä mukaisesti. **Translapsi** on lapsi, jonka sukupuoli ei vastaa hänelle syntymässä määriteltyä sukupuolta. Translapsen kokemus sukupuolestaan on perustavanlaatuinen ja pysyvä. **Transnuori**-sanaa käytetään usein kuvaamaan nuoria, joiden sukupuoli-identiteetti voi olla esimerkiksi muunsukupuolinen, transsukupuolinen tai transvestiitti.

Transsukupuolisuus. Transsukupuolisen ihmisen sukupuoli-identiteetti ei vastaa hänen syntymässä määriteltyä sukupuoltaan. Henkilö kokee sukupuoliristiriitaa syntymässä määriteltyä sukupuolta kohtaan. Transsukupuolisen henkilön sukupuoli-identiteetti on useimmiten mies tai nainen, mutta se voi olla myös esimerkiksi muunsukupuolinen. Transsukupuolisella ihmisellä voi olla tarve lääketieteelliselle sukupuolen korjaamiselle ja/tai sukupuolen juridiselle vahvistamiselle.

Transvestisuus. Transvestisuus tarkoittaa, että henkilöllä on tarve ilmaista eläytymällä, pukeutumalla tai laittautumalla toista (binääristä) sukupuolta kuin mikä hänelle on syntymässä määritelty. Transvestiitti on usein tyytyväinen syntymässä määriteltyyn sukupuoleensa eikä hänellä ole tarvetta juridisiin muutoksiin ja/tai lääketieteellisiin korjauksiin sukupuolen suhteen. Transvestiitille on tärkeää, että hänet kohdataan siinä sukupuoleessa, jota hän kulloinkin ilmentää.

Liite 3. Tasa-arvosanasto

Cissukupuolinen

Cissukupuolinen tai cisihminen on henkilö, joka identifioituu ja on tyytyväinen syntymässä määriteltyyn sukupuoleensa ja yleensä myös ilmaisee sukupuoltaan sen mukaisesti. Sukupuoli-identiteetti ja sukupuolen ilmaisu eivät tarkoita samaa asiaa, ja myös cisihmiset voivat ilmaista sukupuoltaan moninaisin tavoin. Cis-etuliite on latinaa ja tarkoittaa tällä tai samalla puolella olevaa. Se on vastakohta sanalle trans, eli tuolla tai toisella puolella olevalle tai puolen ylittävälle.

Intersukupuolinen

Osa ihmisistä on intersukupuolisia. Intersukupuolisella ihmisellä kehon sukupuolitettut fyysiset ominaisuudet, esimerkiksi sukuelimet tai kromosomit, eivät ole määriteltävissä mies- tai naistyyppillisiksi. Intersukupuolisuus ei ole kuitenkaan aina täsmällisesti diagnosoitua. Myös intersukupuolisille henkilöille määritellään syntymän yhteydessä juridinen sukupuoli. Lisäksi heillä esiintyy moninaisia sukupuoli-identiteetin variaatioita.

Muunsukupuolinen

Muunsukupuolinen on henkilö, joka ei koe olevansa nainen tai mies, vaan esimerkiksi sukupuoleton, sukupuolirajat ylittävä, niiden ulkopuolella oleva tai monisukupuolinen. Osa muunsukupuolisista ihmisistä kokee tarvitsevansa lääketieteellisiä korjaushoitoja, osa ei.

Transihminen

Transihminen on yleistermi henkilölle, jonka sukupuoli tai sukupuolen ilmaisu eroaa siitä sukupuolesta, johon hänet on syntymähetkellä määritelty. Transihmisiin kuuluvat esimerkiksi transsukupuoliset, muunsukupuoliset sekä transvestiitit. Monet transihmiset ovat naisia tai miehiä. Toisille on tärkeää tehdä näkyväksi oma sukupuoli-identiteettinsä ja määritellä itsensä esimerkiksi transnaiseksi, transmieheksi, transfeminiiniksi tai transmaskuliiniksi. Etuliite trans tarkoittaa tuolla tai toisella puolella olevaa tai puolen ylittävää.

Transsukupuolinen

Transsukupuolisen henkilön sukupuoli ei vastaa hänelle syntymässä määriteltyä juridista sukupuolta. Useat transsukupuoliset haluavat sukupuolen korjaamiseen liittyviä lääketieteellisiä hoitoja. Transsukupuolisen henkilön sukupuoli-identiteetti voi olla esimerkiksi mies, nainen tai muunsukupuolinen. Transseksuaalinen-termin käyttöä ei suositella, sillä kyse ei ole seksuaalisuudesta vaan sukupuolesta. Termi kuitenkin esiintyy vielä lainsäädännössä.

Transvestiitti

Transvestiitti on henkilö, joka ilmentää osittain tai kokonaan, ajoittain tai aina eri sukupuolta esimerkiksi pukeutumalla tai muuttamalla ääntään. Transvestisuus on sukupuolen ilmaisun moninaisuutta. Sitä ei pidä sekoittaa esittävään drag-taiteeseen.